

TERMENUL ROMÂNESC *PLUG* ȘI LEGĂTURILE SALE CU RĂSPÂNDIREA *PLUGULUI* AVANSAT VEST-GERMANIC LA MIJLOCUL MILENIULUI I

ADRIAN PORUCIUC*

Abstract:

*Romanian plug 'plough' has a very solid position within the main stock of the Romanian vocabulary, the word under discussion being attested in all four dialectal branches of Romanian (Daco-Romanian, Macedo-Romanian, Megleno-Romanian and Istro-Romanian). Also, the phonetic shape of the respective word shows no trace of passage through Slavic. Therefore, in keeping with suggestions coming from several predecessors, the present author considers that, rather than being regarded as an Old Germanic term that reached Romanian via Slavic (as indicated by mainstream etymological dictionaries), Romanian plug should be taken into consideration as a result of direct contact between ancestors of today's Romanians and "Danube Germanics" of the 5th-6th centuries. Whereas Diculescu, in his volume *Die Gepiden* (1922), propounded that Romanian plug derived from the language of the Gepids, the present author considers that a Langobard connection should be taken into consideration in that respect.*

Keywords: *Plinius Maior; Romanian vocabulary; interdisciplinary data; mainstream interpretations; Romanian plug; West-Germanic origins; new etymological propositions.*

INTRODUCERE

Lucrarea de față este menită să sintetizeze principalele date și argumente conținute într-o serie de articole anterioare (mai ales în PORUCIUC 2015, PORUCIUC 2023, PORUCIUC 2024 și PORUCIUC 2025), argumente care au condus și spre concluziile generale enunțate în partea finală a acestei lucrări. După cum se va vedea mai jos, m-am concentrat asupra problematicei uneltelor de arat folosite în Europa mileniului I, cu precădere asupra spectaculoasei răspândiri a plugului „propriu-zis” dinspre lumea vest-germanică spre spațiul carpato-danubian.

Într-un alt articol publicat cu mult timp în urmă (PORUCIUC 2017: 262), m-am referit la extrem de interesanta trecere în revistă pe care a făcut-o PLINIUS MAIOR uneltelor de arat folosite în vremea sa (sec. I) în Imperiul Roman. Tot acolo am făcut un rezumat al respectivei treceri în revistă, după cum urmează:

Plinius (*Naturalis historia*, xviii, 170-179) menționează că, în Italia, „se înjugă adesea opt boi la un singur plug” (desemnat ca *vomer*); că plugul are și un „cuțit” (*culter*), „care taie pământul prea dens, înainte de a fi desfăcut”; că există și un tip de plug cu „o bară de fier în chip de cioc”, iar un al

* * Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, aporuciuc@yahoo.com.

treilea tip „nu are dinți pe toată lungimea sa, ci doar un vârf subțire în cioc” (*in rostro*); că un al patrulea tip are brăzdar cu lama (*gladius*) „mai lată, dar și mai ascuțită”, iar de la tipul în discuție s-ar fi dezvoltat, „în Raetia, în partea care se învecinează cu Galia”, un nou tip de plug (numit *plauoratum*), care are și roțile (*rotulas*) și care „răstoarnă brazdele” (*caespites versat*).¹

După cum se vede, doar acel „nou tip” menționat de Plinius ar corespunde, cât de cât, unelei complexe pe care o putem considera a fi un plug propriu-zis, care are roțile (cotigă) și care „răstoarnă brazdele”. Mai mult, deși denumirea acelui tip de plug, menționată de Plinius, este dificilă etimologic, ea reprezintă, cu destulă certitudine, un compus al cărui prim element (*plau-*) poate fi explicat cu ajutorul unor denumiri europene ale plugului avansat păstrate până în zilele noastre (vezi exemple mai jos). Printre acele denumiri se află și termenul românesc *plug*, cel explicat până acum aproape exclusiv – deși fără dovezi concludente – ca împrumut din slavă². Iar dacă, metodologic, adoptăm direcția metodei „cuvinte și lucruri”³, ar fi de observat aspecte generale și particulare precum cele prezentate imediat mai jos, cu accent pe dovezile lingvistice.

ATESTĂRI, IMPLICAȚII SEMANTICE ȘI CORESPONDENȚE ETIMOLOGICE

În plan general lingvistic, este de spus mai întâi că, deși româna are avantajul de a se fi dezvoltat dintr-o binecunoscută „limbă-mamă” (latina vorbită în Imperiul Roman), nu este de neglijat faptul că perioada de formare a limbii române (cu aproximație, între secolele V și VII)⁴ a fost urmată de aproape un mileniu în care româna nu a fost consemnată în texte proprii. Prin urmare, dacă nu există mari probleme în explicarea etimologică a cuvintelor românești evident moștenite din latină, o multitudine de alte cuvinte românești importante au rămas obscure etimologic, deși au fost atestate în unele dintre cele mai timpurii texte scrise și/sau tipărite în limba română, cu începere din sec. XVI. Este și secolul în care a fost consemnat mai întâi rom. *plug*, de către Diaconul CORESI (cf. MDA-III, s.v. *plug*); iar *plug* apare și în prima traducere integrală a Noului Testament în limba română, anume *Noul Testament de la Bălgrad* (NTB 1648)⁵, în care găsim versetul următor: „Nime puind mîna lui **spre plug** și căutînd pre cealea ce-s îndărăt, nu-i destoinic întru Împărăția lui Dumnezeu” (Luca, 9, 62). De pe internet am putut afla cum suna prima parte a respectivului verset în slavona bisericească, în prima versiune completă a Bibliei în limba respectivă (Moscova, 1499)⁶, unde se zice astfel: „Niktózhе vozložh' rúku svojú **na rálo**...”. V.slav.bis. *ralo* fusese de fapt atestat (după cum indică și VASMER 1987: s.v. *ralo*) într-un mult mai timpuriu omiliar, scris în vechea slavonă bisericească (cu

¹ Cf. Plinius, 2002, *Naturalis historia – Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, trad. și ed. Costa, I., Iași, Polirom. Am adăugat paranteze cu termeni latini fundamentali, pe care i-am extras din varianta originală de găsit pe internet (*C. Plinius Secundi Naturalis Historia*, ed. Carolus Mayhoff, Teubner, Leipzig, 1906).

² La multitudinea de ipoteze lansate cu privire la sursa termenului rom. *plug* se referă cercetătorul ieșean George BILAVSCHI (2008: 19-20): „Distinsul savant N. Iorga abordează tema originii cuvântului românesc *plug*, menționând totodată teoriile care îi atribuie principalului instrument agricol o sorginte iliră. Nu lipsite de importanță sunt tezele care îi desemnează o origine celtică, latină, germanică ori slavă”.

³ Mă ralieș și aici metodei *Wörter und Sachen*, fundamentată de Rudolf Meringer. După cum arată Gheorghe IVĂNESCU (cf. SIMENSCHY, IVĂNESCU 1981: 89-90), respectivul savant german ajunsese (chiar înainte de 1900) „să se preocupe de realități etnografice pentru a putea explica pe cele lingvistice”.

⁴ Este vorba de perioada pe care Ivănescu o prezintă, în chiar titlul părții a III-a a celei mai bine închegate istorii a limbii române (1980: 175): „Formarea limbii române (din secolul al V-lea pînă în secolul al VIII-lea)”.

⁵ Vezi reeditarea NTB, 1988: 233.

⁶ Cf. https://pomog.org/bible_slav/luke.pdf.

alfabet chirilic), în teritoriul primului țarat bulgar (scoală de la Preslav)⁷. O copie a omiliarului în discuție a fost descoperită tocmai în nord-estul Poloniei, la mănăstirea ortodoxă din Supraśl. Acel *Codex Suprasliensis* a fost considerat a fi databil în sec. X sau XI. Foarte timpuria atestare a v.slav.bis. *ralo* (termen folosit și mai târziu în texte scrise în slavona bisericească) evidențiază și ea prioritatea pe care a avut-o *ralo* față de *plug* în limbile slave.

Nimeni nu ar putea spune însă, cu precizie, *când* și *de unde* (pe parcursul susmenționatului „mileniu mut”) va fi ajuns, în terenul limbii române *vorbite*, termenul *plug* (evident nelatin), ca desemnare a unei unelte de arat care desigur era mai eficientă decât cele folosite anterior de strămoșii românilor. Oricum, după cum vom vedea mai jos, faptul că vecinii slavi⁸ ai românilor au beneficiat de atestări mai timpurii a dus și la presupunerea că atât rom. *plug*, cât și unealta desemnată de acel termen reprezintă împrumuturi de la slavi (deseori precizați ca sud-slavi). De luat în seamă, la acest punct, este următorul enunț al lui Alexandru ROSETTI (*Istoria limbii române*, 1986: 285): „În privința terminologiei agricole, termenii pe care i-am citat mai sus [*brazdă*, *ogor*, *pleavă* etc.] nu par a fi mai vechi de secolul al XII-lea, afară de *plug*, care nu conține vreun element de datare [...]”. Voi mai adăuga și că, la p. 274 din aceeași istorie a limbii române, Rosetti afirmă că „termenii pentru *plug* din limba română pot fi explicați, în cea mai mare parte, prin slava meridională”. Vom vedea, totuși, că presupunerea din urmă ridică multe semne de întrebare. Printre altele, un asemenea semn de întrebare (îngroșat, ca indicator de origine incertă) a fost plasat de Tache PAPAHAĞI în al său dicționar aromân (ed. 1974), la sfârșitul articolului privitor la termenul arom. *plug*.

Pe de altă parte, poziția foarte solidă a termenului *plug* în limba română și o bine fundamentată presupunere că termenul în discuție a fost folosit încă din „româna comună”⁹ găsesc sprijin deplin într-un consistent material lexical inclus într-un deja menționat dicționar al Academiei Române, anume MDA-III (2003, s.v. *plug*). Acolo, pe lângă cuprinzătorul articol privitor la *plug*¹⁰ (articol care dă și un important număr de expresii în care *plug* este element central), apar și articole separate privitoare la nu mai puțin de douăzeci (20) de derivate ale termenului în discuție – vezi articolele privitoare la *plugar* (și el consemnat mai întâi de Coresi), *plugări*, *plugărime*, *plugăriță*, *plugăresc*, *plugărește*, *plugui*, *plugușor* etc. Este de remarcat, pentru interesele lucrării de față, că rom. *plug* denumește și o „unitate de măsură pentru terenuri agricole, egală cu cantitatea de pământ pe care o poate ara un plug”, după cum se arată în articolul despre *plug* din MDA-III. Și tot din acel articol aflăm că *Plugul* este denumirea unui „șir de trei stele din constelația Orion”; iar în articolul privitor la *plugușor* se arată că (pe lângă binecunoscutele sale sensuri și implicații cultural-rituale), respectivul derivat diminutival al lui *plug* este și el folosit (regional) ca denumire pentru o

⁷ Cf. <http://suprasliensis.obdurodon.org>.

⁸ Mă refer doar la vecinii slavi, deoarece maghiarii au o poziție particulară în privința terminologiei de bază a plugăritului: chiar dacă limba maghiară, ca și româna, conține termeni de evidentă origine slavă, precum *borázda* ('brazdă') și *borona* ('boroană, grapă'), plugul este denumit de maghiari prin termenul *eke*, considerat a fi de origine turcică (cf. ZAICZ 2006: s.v. *eke*). Ne putem totuși întreba dacă termenul maghiar nu are cumva legătură cu germ. *egge* - 'grapă', la rândul său foarte probabil înrudit cu germ. *Ecke* - 'colț'.

⁹ Am în vedere prezența lui *plug* în toate cele patru ramuri dialectale fundamentale ale limbii române, adică dacoromâna, aromâna, meglenoromâna și istroromâna. De acest aspect s-a ținut cont, cu siguranță, într-un recent volum (publicat sub egida Academiei Române), în care *plug* a fost încadrat, neplauzibil, printre „împrumuturile slave din româna comună” (cf. ILR 2018: 235).

¹⁰ Trebuie să menționez însă că și în partea etimologică a respectivului articol din MDA-III, *plug* este prezentat ca împrumut din slavonă, mai precis din „slv. *плогъ*”. Vom vedea însă mai jos că acel presupus termen-sursă slavon a fost mai întâi atestat, cu un sens special, în cronică primară rusească.

constelație, anume Carul-mic¹¹. Tot cu privire la soliditatea poziției lui *plug* în terenul lexicului limbii române, merită consemnate și numele proprii românești provenite (prin transfer onomastic) din apelativul *plug*. În dicționarele onomastice CONSTANTINESCU 1963 și IORDAN 1983 sunt incluse articole privitoare la nume de familie românești precum *Plugar*, *Plugariul*, *Plugaru*, *Plugarul*, *Plug-rău* și *Plugăreanu*. Iar cu peste un secol înainte de atestarea apelativului rom. *plug* (la Coresi), numele de sat *Plugova* (din Banat) a fost consemnat într-un document din 1439 (cf. SUCIU 1968: s.v. *Plugova*).

Opinia dominantă (devenită tradițională) privitoare la preluarea din slavă a rom. *plug* este evidențiată nu doar în articolele privitoare la termenul respectiv în dicționare românești (precum DEX² 1996, CIORĂNESCU 2001 și MDA-III, 2003)¹², ci și într-un important dicționar cu material lexical indoeuropean, anume BUCK 1988. În articolul 8.21. (privitor la denumiri de „pluguri”) din acel dicționar, Buck menționează că *plug* a ajuns în limba română „prin slavă, din germanică”. În același articol (pe baza unor termeni germanici precum v.scand. *plōgr*, v.engl. *ploh*, germ. *Pflug*, dan. *plov*, sued. *plog* etc.)¹³, Buck face și observația că *plug* este „în prezent termen general germanic [...]”, de asemenea răspândit ca împrumut în Europa estică” (cf. lituan. *plūgas*, rus. *plug* etc.); însă tot acolo Buck adaugă și că originea acelei denumiri a plugului „este mult disputată și foarte nesigură”¹⁴ (această viziune nefiind întru totul justificată, după cum voi arăta mai jos). Voi mai adăuga aici și un alt aspect (nemenționat de Buck, însă important pentru cronologia problemei discutate aici), anume că, înainte de a se generaliza folosirea plugului propriu-zis, românii au folosit unelte de arat precum cele denumite *râmoc* (< *a râma* < lat. *rimare* ‘a râma, a scormoni’)¹⁵ și *aratru* sau *arat* (< lat. *aratrum* < lat. *arare* ‘a ara’). De asemenea, dacă avem în vedere originea în ultimă instanță germanică a termenului *plug*, sunt de menționat îndelungi (și încă nerezolvate) controverse, despre care va fi vorba mai jos. Voi mai rămâne deocamdată în teren lingvistic, referindu-mă, cu observații critice, mai ales la articole din câteva importante (și influente) dicționare etimologice.

¹¹ Voi menționa aici că, pe când românii folosesc *Plugul* și *Plugușorul* ca denumiri de constelații, slavii sudici nu folosesc *plug*, ci *ralica* (a se pronunța *ralitsa*) pentru a denumi constelația Orion, anume prin sintagma *Ralica so Volovi* („Plugul cu Boi”), după cum indică CENEV (2014: 180), cu referire particulară la slavii din Macedonia. În același articol (p. 184), Cenev menționează și astronomul *Ushi* („Urechile”), prin care „sătenii din Macedonia fac aluzie la o anumită parte a plugului de lemn”, pentru a denumi o grupare de stele din constelația Cassiopea. Aluzia este la „urechile” plazului unui anumit tip de raliță.

¹² Cu privire la proveniența din slavă a rom. *plug*, dicționarele respective l-au citat în primul rând pe Miklosich (vezi mai jos), urmat de Cihac și de alți filologi (cf. CIORĂNESCU 2001: s.v. *plug*). A se vedea însă mai jos ce spune de fapt Miklosich în al său dicționar etimologic al limbilor slave (1886).

¹³ În această notă sunt date, în ordine alfabetică, prescurtările folosite (în articolul de față) ca marcaj pentru cuvinte din limbi vechi și moderne: alb. = albanez; anglo-sax. = anglo-saxon; arom. = aromân; bulg. = bulgăresc; dan. = danez; engl. = englez; fr. = francez; friz. = frizon; germ. = german; got. = gotic; grec. = (neo)grec; lat. = latin; lituan. = lituanian; magh. = maghiar; m.germ.j. = medio-german de jos; m.germ.s. = medio-german de sus; oland. = olandez; pol. = polonez; proto-gmc. = proto-germanic; rom. = românesc; rus. = rusesc; sued. = suedez; v.engl. = vechi englez; v.friz. = vechi frizon v.germ.s. = vechi german de sus; v.ind. = vechi indic; v.isl. = vechi islandez; v.rus. = vechi rusesc; v.sax. = vechi saxon; v.slav.bis. = vechi slavon bisericesc.

¹⁴ În articolul de față, toate traduceri de cuvinte, sintagme sau pasaje din alte limbi în limba română aparțin autorului.

¹⁵ Ținând cont de derivările, cât se poate de sigure, pe care le-am indicat mai sus, nu ar fi acceptabil să considerăm că termenului *râmoc* „nu i s-a stabilit originea” (cf. BILAVSCHI 2008: 11, citând-o pe G. MORARU POPA). Rom. *râmoc* este cu siguranță un derivat (cu sufixul *-oc*) de la verbul *a râma*. Curios este că *râmoc* nu apare deloc în cuprinzătorul MDA-IV, deși dicționarul respectiv conține, pe lângă articolul dedicat verbului *a râma* (prezentat ca descins din lat. *rimare*), și o serie întreagă de articole dedicate unor derivate de la acel verb, printre ele numărându-se și *râmător*, cu sensuri precum ‘porc mistreț’ și ‘fier lat la plug’.

DE LA MIKLOSICH ȘI BRÜCKNER LA VASMER ȘI DURIDANOV

Ar fi mai întâi de luat în seamă primul dicționar etimologic al limbilor slave, publicat de Franz Miklosich la Viena, în 1886. În articolul privitor la *plug* din respectivul dicționar sunt enumerate diversele forme ale acelui termen în limbile slave istorice. Singurul comentariu etimologic al lui Miklosich este următorul: „Cuvântul este de origine necunoscută” (trad. A.P.). De reținut este că, în același articol, Miklosich nu-l prezintă expres pe rom. *plug* ca pe un împrumut din slavă, ci doar îl adaugă după cele câteva cuvinte (din limbi baltice și germanice) prezentate ca fiind corespondente etimologice ale unui proto-slav **plugŭ*. Cel din urmă avea să fie văzut ulterior, de o serie întreagă de filologi, ca fiind un împrumut din vechea germană de sus. Vedem o asemenea opinie, de exemplu, în dicționarul etimologic polonez al lui BRÜCKNER (cu o primă ediție din 1927 și o reeditare în 1970). În articolul privitor la pol. *plug*, filologul respectiv consideră că termenul reprezintă o preluare a germ. *Pflug*, acesta provenind dintr-un **plōg* „originar”, cu sensuri precum ‘țărui, pană de lemn’. Brückner adaugă și că acel împrumut lexical german ar fi fost preluat deja în proto-slavă. Tot acolo, Brückner menționează (printr-un enunț de nuanță interdisciplinară) că înainte de a ajunge să are cu plugul propriu-zis, slavii folosiseră o unealtă „mai ușoară”, denumită *radlo* (în polonă *radło*, cu diminutivul *radlica*).

Dacă în polonă s-au păstrat *radło* și *radlica*, în limbile sud-slave acestea au devenit *ralo* și *ralica*. Acesta din urmă a fost preluat și în română, ca *raliță* (devenit apoi *rariță*, prin etimologie populară, în baza ideii că respectiva unealtă „rărește buruienile”). În articolul PORUCIUC 2017 m-am referit pe larg la slav. *radlo* (cel păstrat în limbile vest-slave), intenția mea principală fiind acolo să demonstrez că respectivul termen nu reprezintă o moștenire din proto-indoeuropeană în proto-slavă, cum indică DERKSEN 2008, s.v. **ordlo* ‘plug’, acesta fiind reconstruit, greșit, ca derivat din proto-slav. **orāti* ‘a ara’. De fapt, este vorba de un termen împrumutat, de către slavii aflați în expansiune (în secolele VI-VIII), foarte probabil de la romanicii din zona carpato-danubiană, unde trebuie să fi fost folosit un tip de aratru roman cu brăzdar simetric, denumit *rallum* în latina târzie. Acea denumire provenea dintr-un mai vechi **radlum*, care era un derivat al verbului lat. *rādere* ‘a rade, a răzui’. De adăugat ar fi că, după cum se menționează în dicționarul etimologic ERNOUT, MEILLET 1985 (s.v. *rādō*), lat. *rallum* a denumit mai întâi oticul (fr. *racloir*), pentru ca ulterior să denumească brăzdarul (fr. *soc*).

În cel mai cunoscut dicționar etimologic al limbii ruse, cel al lui VASMER (vezi ed. 1987, s.v. *плаг*), se arată că rus. *plug* are corespondente în, practic, toate limbile slave istorice (termenul fiind actualmente folosit ca *plug* în ucraineană, bulgară, sârbă-croată și slovenă, ca *pluh* în cehă și slovacă, ca *plug* în poloneză etc.). Ca primă atestare a termenului în teren slav, Vasmer dă un v.rus. *plugŭ* (плагъ). Voi menționa aici că respectivul termen a fost folosit, o singură dată, în relatarea unor evenimente din anul 981, în cronica primară rusească „a lui Nestor” (*Povest’ vremennykh let* – PVL)¹⁶. Relatarea în discuție se referă la o expediție a cneazului Volodimir (mai târziu cunoscut ca Vladimir) contra neamului viaticilor (de pe râul Oka), pe care i-a învins și i-a obligat să-i dea „bir pe plug” – *dan’ ot pluga* (дань от плуга). Trebuie să fac însă unele observații cu privire la acea unică atestare.

În primul rând, corect ar fi să admitem că acel *pluga* (formă de genitiv singular, după prepoziția *ot*) trebuie să fi reprezentat nu neapărat limba est-slavă vorbită pe vremea lui Volodimir (sec. X), ci limba slăvonă bisericească în care se scria în mănăstirile din Rusia kieveană în sec. XV,

¹⁶ Vezi <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm> (pentru varianta PVL pe care am consultat-o în mod special).

secol din care provine manuscrisul PVL în versiunea sa „ipatiană”¹⁷. Dar în ce privește „lucrul” reprezentat de acel *пaoyra* (cu *oy* = /u/, după model grecesc)¹⁸, am convingerea că el se referea la o măsură de suprafață arabilă, și nu la unealta folosită la arat de către neamul viaticilor. Am în vedere nu doar faptul că, în sec. X, pe râul Oka încă se ara, foarte probabil, cu arhaicul *sokha* de lemn¹⁹ (sau poate și cu un *ralo* cu brăzdar simetric, preluat dinspre sud-vest?), ci și faptul că era vorba de o perioadă în care o elită războinică alcătuită din varegi (vikingi suedezi) și din urmași (slavizați) ai acelora controla cea mai mare parte a conglomeratului de cnezate ale Rusiei kievene. Iar termenul v.scand. *plógr* ‘plug’ trebuie să fi fost preluat de slavii kievieni din sec. X doar ca denumire a unei măsuri de suprafață, folosită în impunerea de biruri în cadrul sistemului tributului impus tocmai de varegi. Este de luat în considerație și faptul că, în același secol X, anglo-saxonii foloseau, pentru propria lor unealtă de arat, termenul *sulh* - ‘plug de lemn’ (corespondent etimologic al lat. *sulcus* - ‘brazdă’), în timp ce, pentru o anumită măsură de suprafață arabilă, aceiași anglo-saxoni (vorbitori de veche engleză târzie) foloseau *ploh* (scris și *plog*)²⁰. Cel din urmă era un termen evident impus de vikingii danezi care pe atunci se instalaseră, ca elită dirigentă, într-o bună parte din Anglia. Așadar, avem motive să considerăm că sintagma *dan’ ot pluga* din cronica primară rusească (PVL) se referea la un bir calculat „pe plug”²¹, adică pe o unitate de măsură a suprafeței arabile (cum am zice noi acum „impozit pe hectar”, sau, în engleză, „tax per acre”). Insist pe acest aspect mai ales pentru că, în unele traduceri ale cronicii primare rusești, am dat peste interpretări ale sintagmei *dan’ ot pluga* care pot induce în eroare, într-o măsură mai mică sau mai mare. Astfel, LEGER (1884: 66) a tradus în franceză prin „un tribut par charrue” (cu referire evidentă la *charrue*, ca denumire franceză a plugului cu roțile), CROSS și SHERBOWITZ-WETZOR (1953: 95) au tradus în engleză prin „tribute according to the number of plows”, iar VRACIU (2014: 105) a tradus în română prin „tribut, câte un plug la fiecare”.

¹⁷ Cronica atribuită lui Silvestr Nestor (stareț al unei mănăstiri din apropierea Kievului, la începutul secolului XII) nu s-a păstrat în manuscris original, ci în versiuni redactate începând din sec. XIV până în sec. XVII (cf. VRACIU 2014: 5-6). Am consultat textele primelor două versiuni păstrate, adică cea datorată călugărului Lavrentie, datată 1377, și cea de la Mănăstirea Sf. Ipatie, datată 1425. Respectiv textele au fost reproduse pe <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm>, respectiv pe <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat04.htm>. Am preferat versiunea ipatiană, deoarece în ea apare cu claritate v.rus. *пaoyra*, pe când în versiunea lavrentiană (mai timpurie) apare, în pasajul respectiv, un incoerent *пaoyra* (probabil o greșală de copist). Așadar, critic vorbind, pentru prima atestare clară a termenului vechi slav (mai precis, v.rus.) *plugŭ*, nu s-ar cuveni să luăm în considerație sec. XII (în care se presupune a fi fost redactată versiunea inițială a PVL, cea care nu s-a păstrat), ci sec. XV, în care a fost redactată versiunea ipatiană a cronicii în discuție.

¹⁸ Cf. CARLTON 1990: 58.

¹⁹ Doar rușii l-au păstrat pe *sokha*, ca denumire a unei arhaice unelte de arat, până în epoca modernă, după cum demonstrează includerea termenului atât în dicționarul lui VASMER (1987, vol. III), cât și în dicționarul rus-german NIKONOVA, ZWILLING 1981, unde *sokha* (*coxa*) este tradus prin germ. *Hakenpflug*. Este de menționat că dicționarul lui Brückner (1970) are și un articol privitor la pol. *socha*, dar acesta, spre deosebire de rus. *sokha*, nu desemnează o unealtă primitivă de arat, ci a rămas cu sensul (mult mai vechi) de ‘stâlp, par’. Brückner a considerat, cu justețe, că respectivul *socha* din polonă corespunde etimologic unor termeni precum v.ind. *śākhā* ‘cracă’ și got. *hōha* ‘plug de lemn’ (respectiva corespondență fiind indicată și în susmenționatul articol 8.21. al lui Buck).

²⁰ În al său *Anglo-Saxon Dictionary* (ed. 1983, s.v. *plóg*), BOSWORTH dă exemple care demonstrează că înainte de a ajunge să fie folosit, în engleză, ca denumire de unealtă (azi *plough*, sau *plow*), respectivul termen (preluat de la vikingi) avea sensuri precum ‘suprafață care se poate ara cu un plug într-o zi’, sau ‘suprafață pentru cultivarea căreia este suficient un singur plug’.

²¹ A nu se uita că, după cum am menționat deja mai sus, românii au folosit *plug* și cu sensul de ‘unitate de măsură pentru terenuri agricole’ (cf. MDA-III, s.v. *plug*). Mai mult, și bulg. *plug* a păstrat un asemenea sens special, traducibil ca ‘măsură de pământ care se poate lucra cu doi boi’ (cf. BER-V, s.v. *пaлyг*).

Ca să revenim la Vasmer, în articolul deja citat (1987: s.v. *plug*), el s-a arătat înclinat să accepte opinia exprimată de o serie de prestigioși înaintași (precum Meringer, Uhlenbeck, Meillet, Stender-Petersen etc.)²², care au prezentat termenul pan-slav în discuție ca pe un „împrumut al v.germ.s. *pfluog*”. După care Vasmer adaugă imediat, fără comentarii, două corespondente etimologice ale termenului vechi german, anume „v.isl. *plógr*, anglo-sax. *plóg*”. Un aspect mai semnificativ (după cum vom vedea undeva mai jos) este că Vasmer mai menționează, tot fără comentarii, că unii dintre aceiași înaintași au considerat că respectivele denumiri vechi germanice ale plugului ar fi etimologic legate de doi termeni care au supraviețuit până în germana modernă, anume verbul *pflegen* ‘a cultiva, a (se) îngriji (de)’ și substantivul *Pflock* ‘cep, cui de lemn, pană de lemn’ (la care voi reveni).

În comparație cu părerile despre *plug* exprimate de Brückner și Vasmer, cu mai multe semne de întrebare pot fi marcate datele și enunțurile de găsit în dicționarul coordonat de Ivan DURIDANOV, reprezentând vol. V al cuprinzătorului *Bălgarski etimologičen rečnik* (BER-V, 1996). Acolo, în articolul dedicat termenului bulg. *plug* (плаг), se dă mai întâi sensul de bază, ‘unealtă de arat asimetrică, prevăzută cu roțile’. Apoi, cu privire la originea aceluia cuvânt bulgăresc, ni se spune că el este continuator al unui „proto-slav **plugъ*, cu etimologie nesigură”, cele mai plauzibile cuvinte-sursă fiind (potrivit, aceluiași articol) „v.germ.s. *pfluog* ‘plug’ sau got. **plōgs*”²³. Aici se ivesc deja dificultăți majore, de cronologie și de fonologie istorică, dar și de geolingvistică. În primul rând, ar fi de obiectat la ideea posibilității împrumutului unui got. **plōgs* în proto-slavă, având în vedere că un asemenea termen gotic (inclus, cu asterisc, în dicționarul gotic KÖBLER 1989)²⁴ nu a fost atestat, ci doar reconstruit, foarte probabil doar în baza ideii că denumiri asemănătoare ale plugului apar în alte limbi vechi germanice. Reconstrucția respectivă apare ca puțin plauzibilă și datorită faptului că, în Biblia gotică a lui Wulfila (sec. IV), într-un deja menționat verset nou-testamentar (Luca, 9, 62), este atestată denumirea uneltei de arat a goților, anume *hōha*²⁵.

În același articol din BER-V este prezentată o serie de derivate ale bulg. *plug*, printre care și un *plugar* [!], prezentat ca termen bulgăresc regional, al cărui sens este tradus prin bulg. *orač* (acesta din urmă fiind evident provenit din proto-slav. *orati* ‘a ara’). Iar în final de articol este formulat următorul enunț, fără argumente de susținere: „Din bulgară au fost împrumutate: alb. *plug*, arom. *plug*, rom. *plug* și *plugar*, neogrec. *ploukí*, turc. *pulluk*”. La „regionalul” *plugar* am atașat mai sus un semn de exclamare, având în vedere că în acel caz e vorba de o destul de evidentă preluare a rom.

²² Ar mai fi de amintit aici și că, în același articol, Vasmer se alătură înaintașilor care au considerat că atestarea – de către Plinius Maior – a susmenționatului *plumorum* ‘plug cu roțile’ nu ar prezenta încredere.

²³ Prin invocarea aceluia (neatestat) **plōgs* din gotică, autorii dicționarului etimologic bulgar (BER-V) au căutat probabil să propună, pentru termenul proto-slav **plugъ*, o sursă germanică și mai timpurie decât cea veche germană de sus și să explice astfel mai convingător marea vechime a bulg. *plug*, ca bazat pe un cuvânt germanic împrumutat în proto-slavă chiar înainte de „dezintegrarea” acesteia. Este de remarcat că, potrivit lui SHEVELOV (1964: 155), contacte directe între goți și vorbitori de proto-slavă au putut să aibă loc între secolele I și IV (înainte de invazia hunilor), după cum dovedesc și unele împrumuturi lexicale gotice păstrate în limbile slave istorice. Oricum, printre acele împrumuturi, Shevelov nu menționează și vreun *plug*. Destul de evidentă este însă înrudirea, foarte îndepărtată (în plan indoeuropean), între got. *hōha* și rus. *sokha* (ca denumire a plugului de lemn al est-slavilor).

²⁴ Nu am putut verifica pe ce se bazează Köbler (1989), în articolul privitor la un got. **plōgs* ‘plug’, atunci când indică o „origine pre-romană din spațiul danubian” pentru acel termen gotic (neatestat).

²⁵ În acel verset din Biblia gotică (cf. www.wulfila.be/gothic/browse/), în secvența cu punerea mâinii „pe plug” (Ni manna uslagjands handu seina *ana hohan* ...), apare got. *hōha* cu forma sa de acuzativ (după prepoziția *ana*, corespondent etimologic al germ. *an* și al engl. *on*). Vezi și discuția referitoare la acea unică atestare a got. *hōha* în PORUCIUC 2025: 121.

*plugar*²⁶. De luat în considerație aici este multitudinea denumirilor de îndeletniciri marcate în română prin sufixul *-ar* (din latinescul *-arius*, păstrat ca *-ariu* în româna mai timpurie), fie că e vorba de cuvinte moștenite din latină, deja având cu ele sufixul respectiv (precum în cazurile *fierar*, *măcelar*, *morar*, *pescar*), sau e vorba de atașarea, în teren românesc, a productivului sufix *-ar* la termeni din diverse alte limbi (precum în cazurile *blănar*, *brutar*, *hoinar*, *lăutar*, acesta din urmă fiind preluat și de bulgari, ca *lautar* – cf. CIORĂNESCU 2001: s.v. *lăută*). Nu voi comenta asupra presupusului împrumut al bulg. *plug* în greacă și în turcă, însă consider că ar mai fi unele comentarii de făcut la faptul că (în susmenționatul articol din BER-V) au fost incluse albaneza, aromâna și româna ca receptoare ale bulg. *plug* (cel prezentat ca provenit direct dintr-un proto-slav **plugъ*, la rândul său interpretabil ca împrumut vechi germanic). Printre altele, la acest punct ne putem întreba de ce foarte apropiații vecini albanezi și aromâni ai bulgarilor nu le-au împrumutat nici pe *ralo*, nici pe *ralica* de la bulgari. Este de bănuț că nici albanezii, nici aromânii nu au avut nevoie de rarițe, pentru că aveau deja în uz unealta denumită *plug* înainte de pătrunderea slavilor (ca utilizatori de *ralo*) la sud de Dunăre²⁷.

ALTE PROBLEME RIDICATE DE PROTO-SLAV. **PLUGъ*

În ce privește prima supoziție etimologică (cea devenită tradițională), exprimată în articolul privitor la bulg. *плаг* din BER-V, încă ar fi necesare mai multe dovezi în sprijinul ideii că respectivul cuvânt bulgăresc este continuator al unui termen proto-slav (neatestat), care ar reprezenta (în conformitate, de fapt, cu ipoteza propusă mai întâi de Brückner) un împrumut al unui *pfluog* atestat în vechea germană de sus. Pe linia respectivă, ar fi de pus în concordanță cronologia evoluției proto-slavei (despre care s-a presupus că s-a „dezintegrat” prin procesele care au dus la apariția limbilor slave istorice distincte) și momentul presupusei preluări a termenului *plug* din vechea germană de sus în proto-slavă. În ce privește limba vest-germanică cunoscută ca „veche germană de sus”, *das Althochdeutsche* (din care avea să se dezvolte germana standard de azi), este de spus că pe parcursul respectivei faze s-au produs schimbările cuprinse în așa-numita „a doua mutație consonantică” (*Zweite Lautverschiebung*), care a implicat o serie de modificări calitative în sistemului consonantic

²⁶ Un caz interesant de exploatare etimologică a termenului *plugar* este menționat în primul dicționar etimologic al limbii albaneze, cel al lui Gustav MEYER (1891 – dedicat lui Miklosich). Acolo, în articolul privitor la alb. *pl'uar* ‘brăzdar’ (*plor*, în albaneza standard de azi – cf. DURO, HYSA 1995: s.v. *plor*), Meyer menționează mai întâi posibilitatea unei legături a alb. *pl'uar* cu alb. *pl'ug* („binecunoscutul cuvânt slavo-germanic”), ca și cu „deformatul cuvânt *plauumarati* al lui Plinius” (vezi termenul redat ca *plauumaratum* mai sus); dar imediat după aceea, savantul vienez consideră „mai plauzibilă” părerea unui slavist și albanolog rus, V. V. Makușev (profesor la Universitatea din Varșovia, pe atunci rusificată), care a considerat (în 1871) că alb. *pl'uar* se poate explica printr-un „slav. **plugarb*”. Presupun că Makușev va fi auzit un asemenea termen prin Basarabia, având în vedere că secvența *rb* (cu „semn muiat” chirilic) ar indica o pronunție moldovenească a rom. *plugar*. Oricum acesta din urmă nu e nici slav, și nici nu ar putea să-l explice pe alb. *pl'uar* (azi *plor*), chiar dacă acesta din urmă ar putea avea de a face cu componentul *plau-* din susmenționatul *plauumaratum* al lui Plinius Maior (citât mai sus).

²⁷ De remarcat aici ar fi și că, așa cum românii (până în epoca modernă) pe lângă plugul propriu-zis au păstrat mult timp și vechiul aratru (moștenit de la romani), albanezii au păstrat și ei, alături de plug, o veche unealtă de arat cu nume de origine latină, anume *parmendë* - ‘plug de lemn’ (cf. DURO, HYSA 1995: s.v. *parmendë*), care, foarte probabil, provine dintr-un împrumut din latină, anume din **peraramentum* (derivat din lat. *perarare* < lat. *arare* – cf. MEYER 1891: s.v. *parmendë*). În ce îi privește pe dacoromâni, aceștia trebuie să-l fi împrumutat pe *ralița* (ca denumire de unealtă agricolă oarecum secundară) de la slavii asimilați la nord de Dunăre, unde plugul avansat (cu cormană și cotigă) fusese însă deja preluat anterior de la anumiți germanici danubieni (cei la care voi reveni în partea concludivă a acestei lucrări).

al limbii germane de sus (incluzând și trecerea lui /p/ în /pf/)²⁸. Respectiva serie de schimbări a afectat dialectele din Germania *sudică* (cea „de sus”, adică „montană”), cu începere din sec. VI²⁹. Ar fi vorba deci chiar de perioada în care a început și spectaculoasa răspândire a slavilor (mobilizați mai întâi de avari, cei care i-au înlocuit, ca elită dirigentă, pe „germanicii danubieni” în Europa central-estică). Rămâne să ne întrebăm care vor fi fost vorbitorii de proto-slavă care ar fi putut prelua (de la vorbitori de veche germană *sudică*) nu doar plugul avansat, ca unealtă, ci și denumirea veche germană a acestuia. Acea denumire avea să fie atestată, mai aproape de vremurile noastre, în toate limbile slave din diverse colțuri ale Europei, de la polaba (acum dispărută) de pe Elba (slav. *Laba*), la slovena din apropierea Italiei, ceha din Europa centrală, bulgara din Balcani și rusa de la fruntariile estice ale Europei.

Pentru o viziune mai clară asupra cronologiei de luat în considerație aici, voi mai adăuga că, după dicționarul etimologic PFEIFER 2004 (s.v. *Pflug*), cea mai veche atestare documentară a denumirii plugului (în varianta *phluog*) din vechea germană de sus provine din sec. VIII. Luând acest reper cronologic în considerație, nu ar fi de înțeles cum termenul bulg. *plug* să poată deriva din proto-slavă, limbă neatestată ca atare, dar despre care se consideră în general că s-a „dezintegrat” în limbi slave istorice distincte, „nu mai devreme de sec. VI î.Hr.”³⁰. Trebuie să fac însă câteva precizări și (aduceri la zi) în ce privește etichetarea ca „vechi german de sus” aplicată (în dicționarele Brückner, Vasmer și BER-V) termenului german *pflug* (sau *phluog*), cel considerat a fi reprezentat originea denumirii pan-slave a plugului avansat. Conform unei viziuni exprimate mai recent³¹ cu privire la evoluția limbii vechi germane de sus, trebuie făcută o distincție între vechea germană de sus ca limbă atestată în scris (cam între anii 750 și 1050) și o fază precedentă, fără scriere (desfășurată între secolele V și VII), care a fost etichetată ca „pre-veche germană de sus” (*das Voralthochdeutsche*). Doar prin referire la acea fază timpurie s-ar justifica cumva opinia celor care încă se arată convinși că termenul v.slav.bis. *plugŭ* se trage din faza pre-documentară a limbii vechi germane de sus (în care încă nu se produsese toate schimbările consonantice implicate de susmenționata *Zweite Lautverschiebung*). Însă, în Europa carpato-danubiană, contacte strânse între „germanici danubieni” (goți, gepizi, longobarzi) și proto-romanici din foste provincii romane, precum Pannonia și Dacia, avuseseră loc încă din sec. V (cu precădere după căderea hunilor).

Deoarece consider că, și în această discuție, este recomandabilă o aplicare a metodei „cuvinte și lucruri”, voi expune mai jos o serie de argumente istorice, arheologice și etnografice, care pot conduce spre o mai bună înțelegere a problematicei uneltelor de arat.

²⁸ Spre deosebire de germana de sus, celelalte limbi vest-germanice (germana de jos, olandeza și engleza), precum și limbile scandinave, au păstrat consoana inițială /p/ în denumirea plugului avansat. Cât despre slavi, presupunând că ei ar fi preluat respectiva denumire cu /pf/ inițial (atestat în germana de sus *scrisă*), acel sunet ar fi „revenit” oricum la /p/ în slavă, printr-un fel de echivalare, având în vedere că sistemul consonantic proto-slav nu conținea nici /pf/, nici /f/, ci doar /p/.

²⁹ Nu am găsit nicăieri vreo reconstituire (sau/și vreo încadrare în timp și spațiu) a vreunui contact între vorbitori de proto-slavă și vorbitori de veche germană de sus, contact care ar fi putut face posibilă preluarea, în proto-slavă, a unui v.germ.s. *pflug*, care să fie perpetuat ca *plug* în slavă.

³⁰ A se vedea primul aliniat al capitolului „Phonologic Developments in the Period of Disintegration”, din volumul lui CARLTON (1990: 20) privitor la istoria fonologică a limbilor slave.

³¹ Am luat în considerație, la acest punct, datele cuprinse, într-un concis paragraf introductiv, în https://de.wikipedia.org/wiki/Althochdeutsche_Sprache.

ARGUMENTE INTERDISCIPLINARE SUPLIMENTARE

În 1961, revista *Arheologia Moldovei* a publicat o traducere românească a unui articol în care arheologul ceh Jaroslav Kudrnáč a abordat „agricultura la slavi”, traducere din care am extras următorul pasaj (p. 228):

Slavii [...] erau cu o unealtă numită crăcană-uncus cu brăzdar de fier mai perfecționat sau cu o rariță, adică o crăcană cu corn, numită socha, ori cu un plug mai perfecționat. Se cunoaște [...] că slavii din aceeași regiune foloseau diferite tipuri de unelte pentru arat, cum se poate observa pe frescele de la Plisca din Bulgaria.

Nu pot stabili aici cât de precisă a fost traducerea din cehă în română. Putem avea însă îndoieli că aratrul-crăcană al slavilor timpurii a avut inițial și brăzdar de fier, sau că termenul slav *socha* (transcris și ca *sokha*, sau *soxa*) poate fi considerat a fi sinonim cu *rariță* (ca desemnare a unei „crăcane cu corn”), cum ar reieși din fragmentul redat mai sus. Acceptabilă ar rămâne ideea că, pe parcursul istoriei lor timpurii slavii au folosit (desigur cu deosebiri regionale) cel puțin trei tipuri de unelte de arat, de la (1) *sokha* primitivă, la (2) *ralo* și *ralica* (cu adaos de „fier lat” simetric) și la (3) plugul „mai perfecționat” (cu o sorginte germanică indicată de însăși denumirea de *plug*, după cum indică și Buck în dicționarul său – vezi mai sus).

În 1966, Vasile NEAMȚU a publicat un articol extins, cu date istorice și arheologice privitoare la „problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală”. Neamțu se numără printre cercetătorii pe deplin conștienți de dificultatea domeniului abordat, după cum reiese din pasajul de mai jos (NEAMȚU 1966: 194):

Problema evoluției uneltelor agricole pe teritoriul țării noastre în perioada prefeudală și feudală este mult mai complicată și în trecut nu s-a bucurat de atenția cuvenită. S-a afirmat că, după încetarea stăpînirii romane în Dacia, rarița primitivă a devenit unealta care „putea acum să dea cît îi trebuia omului” și că mai târziu, în perioada feudală, ea a fost unealta caracteristică pentru teritoriul dintre Carpați și Dunăre. Apariția unui însemnat număr de brăzdare de fier datînd din această perioadă implică însă ideea folosirii pe o scară destul de largă a unor unelte agricole mai evolute. Acest fapt nu exclude totuși coexistența acestora cu altele primitive, de tipul rariței-crăcană.

Folosirea în una și aceeași perioadă a unor „diferite tipuri de unelte pentru arat” este un aspect scos în evidență și de Ion I. Solcanu, într-un volum tradus în limba engleză (2004). Solcanu a avut ca scop să prezinte, cu referire la ținuturi locuite de români, aspecte de bază ale relației dintre „artă și societate”, ocazie cu care, inclusiv cu sprijinul unei serii de ilustrații, autorul în discuție s-a referit și la reprezentări ale uneltelor de arat folosite în perioada avută în vedere. Solcanu trage concluzia că, la românii medievali, au fost în uz două tipuri principale de unelte de arat, anume aratruri³² și pluguri. Principala deosebire dintre cele două tipuri ar consta în faptul că primele sunt „instrumente simetrice” (cu brăzdare care taie orizontal pe sub suprafața solului, formând o brazdă superficială împărțită egal de o parte și de alta), în timp ce plugurile propriu-zise au brăzdare

³² În textul în engleză al volumului SOLCANU 2004, sunt folosite ca atare singularul *aratra* și pluralul *aratruri*. Se cuvine menționat aici că *aratra* nu mai este inclus în dicționare ale românei actuale, el apărând acum doar ca o redare (de uz științific) a lat. *aratrum*. NEAMȚU (1966: 295) consemnează, într-o notă de subsol, faptul că *aratra* era mai demult folosit și în dacoromână, „în unele părți ale Transilvaniei”. Cu privire la continuatori ai lat. *aratrum* în teritoriile locuite de români, este de ținut cont și că, după cum indică CIORĂNESCU (2001: s.v. *arat*), termenul *arat* cu sensul de ‘plug’ „are circulație mică în regiunea Muscel”. În schimb în aromână, pentru ‘plug’, pe lângă *arat* s-a păstrat și forma mai veche, *aratra*. Pe lângă acestea este de menționat și excepționala păstrare, în aromână, a termenului *vomeră* (sau *vomiră*), din lat. *vomer* ‘brăzdar’ (cf. PAPAHAĞI 1974: s.v. *arat*², *aratra*, respectiv *vomeră*).

asimetrice, care răstoarnă brazda într-o singură parte; iar plugurile mai avansate au și rotile, egale sau inegale, plasate în avantren (cotigă)³³.

Ilustrațiile volumului SOLCANU 2004 sugerează de fapt o clasificare mai complexă a uneltelor de arat avute în vedere (unelte reprezentative pentru Evul Mediu avansat). Voi face o concisă trecere în revistă a respectivelor imagini (făcând apel la comentariile din textul volumului în discuție, dar și la cele din NEAMȚU 1966). Ca cel dintâi este înfățișat plugarul Cain din fresca de la Sucevița (terminată în 1596, după SOLCANU 2004: 20). Unealta lui Cain apare ca un „aratru fără plaz” (în termenii din NEAMȚU 1966: 299), la care sunt înjugați doi boi. Deși pictat mai devreme, pe la 1547 (cf. SOLCANU 2004: 23), plugarul Adam din fresca de la Voroneț apare cu o unealtă mai avansată, pe care o putem considera a fi o rariță, corespunzând slavului *ralo*, cu brăzdar simetric, având în fața lui și un cuțit de fier. De remarcat la plugarul de la Voroneț este că el își direcționează unealta doar cu mâna stângă, în timp ce în mâna dreaptă ține oticul (un băț cu lopătică de fier la un capăt), pregătit pentru răzuirea pământului umed lipit pe brăzdar. La rarița de la Voroneț (desemnată ca „plug ușor, fără roți” în NEAMȚU 1966: 305) sunt înjugați tot doi boi. Același tip de rariță a fost reprezentat, mult mai târziu (sec. XVIII), la Poienile Izei, în Maramureș (cf. SOLCANU 2004: 26-27), dar acolo unealta respectivă apare ca instrument de tortură, folosit de către dracii din iad. În sfârșit, aparent paradoxal (din punct de vedere cronologic), cel mai avansat tip de plug, cel de la biserica Sf. Ilie din Suceava, pare să fi fost pictat cel mai devreme dintre cele discutate aici, adică pe la sfârșitul sec. XV sau începutul sec. XVI (cf. SOLCANU 2004: 29). Este vorba de un „plug greu” (cu brăzdar și cuțit de fier și cu rotile egale), la care trag patru perechi de boi. După cum menționează Solcanu (*loc.cit.*), călători străini din secolele XVI-XVII au consemnat faptul că în Moldova acelor vremuri se foloseau „pluguri trase de 8, 10 sau 12 boi” – ceea ce amintește de urăturile moldovenești, în care „jupânul” iese la arat „într-o joi, cu plugul cu doisprezece boi”³⁴.

Imaginile discutate mai sus sugerează că, pe parcursul secolelor XV-XVIII, la români au fost în uz nu două, ci cel puțin trei tipuri de unelte de arat, anume (1) aratrul fără plaz, (2) rarița cu brăzdar simetric („fierul lat”, având plasat în fața lui cuțitul, cunoscut și ca „fierul lung”), respectiv (3) plugul avansat, cu brăzdar, cuțit și rotile (care arată a fi fost de dimensiuni egale). Bineînțeles, imaginile din frescele prezentate și discutate de Solcanu reprezintă Evul Mediu avansat. Pentru ce s-a spus despre unelte de arat din perioade mai timpurii voi apela la părerile unei repute reprezentante a domeniilor etnologiei și etnolingvisticii românești.

În volumul său publicat în 2000, Zamfira Mihail a inclus și un articol al său mai timpuriu (publicat în 1981), în care a abordat problematica uneltelor de arat folosite nu doar pe teritoriul României, ci și în țări învecinate (mai ales din Europa centrală și sud-estică). Valorificând și unele păreri ale lui Miloš Blagojević (autor al unui volum publicat în 1973), Zamfira Mihail (2000: 95) propune o distincție terminologică specifică slavilor medievali: unelte de arat cu brăzdar simetric erau denumite *ralo* sau *ralica*, iar cele cu brăzdar asimetric erau denumite *plug*. În același context (pp. 98-99), autoarea pune în discuție concluzii ale cercetătorilor din fosta Iugoslavie, potrivit cărora plugul avansat s-a răspândit dinspre Europa Centrală spre Peninsula Balcanică, ceea ce ar

³³ Voi face mai multe comentarii undeva mai jos cu privire la faptul că nu doar Solcanu, ci și alți autori, au neglijat *cormana*, ca piesă fundamentală a celor mai timpurii forme de „plug avansat” (sau „plug propriu-zis”), care înseamnă, în primul rând, „plug care răstoarnă brazda”.

³⁴ A nu se uita că, după cum am menționat deja mai sus, potrivit lui Plinius Maior, în Italia din vremea sa (sec. I d.Hr.) se înjugau adesea „opt boi la un singur plug”.

susține „afirmațiile istoricilor care au demonstrat că slavii nu aveau un instrument agricol evoluat atunci când s-au așezat în sud-estul Europei”. (Ca să fim mai preciși, istoricește, o „așezare” propriu-zisă a slavilor în sud-estul Europei și-a avut începuturile în prima parte a secolului VII).

Luând în considerație atât afirmațiile Zamfirei Mihail³⁵, cât și materialul lexical slav dat mai sus, putem considera că primii slavi ajunși în Balcani nu vor fi adus cu ei un plug „propriu-zis” (cu brăzdar asimetric, cormană și roțile), dar nu au venit nici doar cu aratrul-crăcană primitiv, de tip *sokha*. Altfel n-am înțelege de ce doar slava estică (mai precis rusa) a păstrat mai îndelung *sokha* pentru ‘plug de lemn’, în timp ce celelalte limbi slave au păstrat *socha* sau *soha* doar cu sensurile primare pre-agricole (‘cracă, crăcană, stâlp’ etc. – vezi mai sus), în timp ce pentru unealta de arat au folosit *radlo* sau *ralo*, iar mai apoi *plug* (ca termen de sorginte evident germanică). După unele avizate opinii exprimate de cercetători mai recent în domeniul istorico-arheologic³⁶, slavii au intrat practic în istorie (adică în surse primare de importanță istoriografică) în secolul VI, sub denumiri precum *Venethi*, *Sklavenoi* sau *Antes*, prezentați mai întâi de autori ai antichității târzii, precum Procopius și Iordanes³⁷. Este vorba de perioada în care ieșirea din scena central-est europeană a unor popoare puternice, din punct de vedere militar, precum hunii și germanicii danubieni (dintre care sunt de remarcat goții, gepizii și longobarzii), a făcut posibilă expansiunea slavilor (mobilizați și de avari) către sud și sud-vest, astfel producându-se și primele contacte semnificative ale slavilor cu lumea romanizată. Provincia romană care, pe atunci, pătrundea ca un adevărat pinten în lumea „barbară” a Europei central-estice era Pannonia, care a supraviețuit ca parte integrantă a Imperiului până în sec. V, când a fost cedată hunilor. După prăbușirea „imperiului tribut” încheiat de Attila, Pannonia a rămas foarte permeabilă, prin ea perindându-se o întreagă serie de populații, de la germanici (ostrogoți, gepizi, heruli, longobarzi și suebi) la avari și slavi. Ar exista deci argumente istorice care să sprijine ideea că probabil în Pannonia, sau prin preajma ei (adică în zona carpato-danubiană), strămoșii slavilor vestici au putut prelua elemente de civilizație romană (sau, mai degrabă, romanică timpurie), inclusiv tehnică agricolă mai avansată. Printre acele elemente erau și unelte de arat precum cele folosite în Imperiu încă din sec. I d.Hr. (vezi mai sus citatul din Plinius Maior), dar și unelte mai avansate aduse dinspre nord-vestul Europei de către anumiți vest-germanici, de care va fi vorba mai jos.

OPINII ETIMOLOGICE CONTROVERSATE ÎN TEREN GERMANISTIC

Din punct de vedere etimologic, s-a dovedit a fi spinoasă nu doar dovedirea preluării termenului *plug* din slavă în română, ci și precizarea circumstanțelor în care un termen (de evidentă

³⁵ Am toată considerația pentru datele și interpretările cuprinse în susmenționatul articol-capitol al Zamfirei Mihail privitor la plugul românesc. Aș avea totuși unele îndoieli cu privire la partea finală a acelei lucrări, din care ar reieși că, deși plugul avansat (ca „noutate tehnică”) ar fi fost cunoscut românilor celor mai timpurii, „termenul vechi slav *plug* a pătruns în limba română după sec. XII-XIII, prin intermediul literaturii scrise în limba slavonă”. Este foarte greu de crezut că țărani români (în marea lor majoritate analfabeți) ar fi putut să preia un termen din literatura slavonă (bisericească?), pentru ca apoi să folosească acel termen pentru a denumi o unealtă fundamentală pe care o aveau deja în uz de foarte multă vreme.

³⁶ Dintre acei cercetători se remarcă Florin Curta, mai ales prin cuprinzătorul său volum privitor la „facerea slavilor” (2001 – vezi mai ales paginile 335-350).

³⁷ Încă din sec. I d.Hr., pe *Venethi* i-a menționat și Tacitus (*Germania*, XLVI, 1), care ezita între a-i categorisi pe aceia ca germanici, sau ca sarmați. În această privință, nu este de neglijat faptul că germanii medievali au folosit denumirea generică *Wenden* pentru slavi.

origine germanică) precum *plug* ar fi fost preluat de slavii timpurii³⁸. Mai mult, nici originea termenului *plug* în teren germanic nu s-a bucurat de vreo clarificare general acceptată, chiar dacă, în privința respectivă, a fost exprimată (încă de la mijlocul secolului trecut) o opinie cu totul întemeiată, după cum vom vedea mai jos.

În cel mai cunoscut dicționar al limbii germane, cel al lui KLUGE³⁹, conține un articol privitor la germ. *Pflug* 'plug' (dat ca atestat mai întâi în sec. VIII, cu forma *pfluoc*, în vechea germană de sus), articol din care am selectat următorul fragment (trad. A.P.):

Pentru această unealtă, acoperirea documentară și atestarea sunt controversate. Atenție merită termenul longobard *plovum* și menționarea, de către Plinius, a faptului că în Gallia retică ar fi fost utilizată o nouă variantă a plugului cu roțile, a cărei denumire ar fi fost *plauromatum*. Toate strădaniile nu au dus însă la nicio clarificare concludentă a termenului în discuție.

Urmează apoi, în articolul respectiv, menționarea unei ipoteze etimologice (greu de acceptat) care ar presupune o legătură cu grec. *euláka* 'plug'. Sunt apoi enumerate speculații fonologice (privitoare mai ales la secvența consonantică inițială *pl-*), din care ar reieși, în principal, că termenul german în discuție nu se arată a avea o proveniență demonstrabilă din proto-indoeuropeană. Mai este de menționat că, în același articol de dicționar, nu a fost menționată (nici de către Kluge, nici de către editorul-revizor Seebold) posibilitatea ca v.germ.s. *Pflug* să se numere printre numeroasele elemente de substrat pre-indoeuropean păstrate în germană⁴⁰. În acest context, voi menționa și că, în finalul aceluiași articol din KLUGE 1995, printre cei menționați ca autori ai unor lucrări în care au fost emise ipoteze privitoare la originile termenului germ. *Pflug*, apare și W. P. Schmidt, care ar fi propus o origine în „substratul pre-germanic” pentru acel termen⁴¹. Se poate menționa la acest punct că, în dicționarul american AHDEL 1975, articolul privitor la *plow* (*plough* în engleza britanică) se încheie cu presupunerea că respectivul termen provine „probabil din termenul germanic târziu (neatestat) *plogaz*, sau *plogwaz*, de origine non-indoeuropeană” (trad. A.P.).

Bogat în informații este articolul privitor la germ. *Pflug* din mai recentul dicționar PFEIFER 2004. Acolo este dată mai întâi o serie de corespondente germanice (vechi și moderne), dintre care merită menționate v.germ.s. *phluog* (sec. VIII), m.germ.s. *phluoc*, m.germ.j. *plōch* și *plūch*, m.oland. *ploech* și *plouch*, oland. *ploeg*, v.friz. *plōch*, v.scand. *plōgr* și sued. *plog*, la care se adaugă v.engl. *plōh* (ca denumire a unei măsuri de suprafață arabilă) și engl. *plough* (cu menționarea originii scandinave a termenului din engleză). La finalul respectivei enumerări este menționat și „longobardul (latinizat) *plōvus* (sau *plōvum*)”⁴². Urmează apoi, în același articol, o foarte concisă etichetare

³⁸ Nu merită atenție ipoteza cercetătorului belarus Viktor Martynov, care (într-o lucrare publicată la Minsk în 1963, comentată critic în NOIŃSKA 2017: 48) a încercat să demonstreze că, de fapt, denumirile germanice ale plugului avansat ar avea origine slavă.

³⁹ Am folosit ediția revizuită KLUGE, SEEBOLD 1995.

⁴⁰ Printre altele (tot în dicționarul Kluge), în articolul privitor la etimologic-obscurul germ. *Knabe* - 'băiat', se arată că (mai ales datorită dificilei sale corespondențe cu germ. *Knappe* - 'ortac') a fost propusă o origine de substrat pentru acel *Knabe*.

⁴¹ Voi menționa aici o afirmație a lui Guus KROONEN (2011: 241), cu referire la originile substratului pre-germanic (trad. A.P.): „În opinia mea, cea mai promițătoare ipoteză privitoare la substratul germanic este cea legată de introducerea agriculturii în nord-vestul Europei. Revoluția neolitică s-a răspândit treptat dinspre Semiluna Fertilă către Europa, prin Anatolia și Balcani, între al optulea și al patrulea mileniu î.Hr. [...]”.

⁴² Ar fi fost de adăugat și foarte importantul termen danez *plov* - 'plug', cu verbul adiacent *pløje* - 'a ara, a brazda'. Iese în evidență frapanta asemănare între dan. *plov* și tema *plōv* a mult discutatului termen latino-longobard *plōvum*. Merită atenție și foarte arhaica pronunție a termenului danez, care se aude ca [plow!], cu ocluzie glotală finală marcată prin semnul exclamării

etimologică: „Origine nesigură” (*Herkunft ungewiß*). Se adaugă imediat: „Se pare că e vorba de o variantă îmbunătățită a vechiului plug-crăcană (*Hakenpflug*), cel construit dintr-o creangă bifurcată”. Enunțul din urmă este pus în legătură și cu faptul că mai vechi denumiri germanice ale plugului de lemn, precum got. *hōha* și v.germ.s. *huohilin*, corespund etimologic unor cuvinte cu origini proto-indoeuropene demonstrabile, precum v.ind. *śākhā* - ‘cracă’ și rus. *sokha* - ‘plug de lemn’, la care m-am referit deja mai sus. Pfeifer menționează apoi și faptul că o rădăcină **ar(ə)* - este vizibilă nu doar în greacă și latină, ci și în limbile vechi germanice (în terminologia mai arhaică a aratului), precum este evident în cazul unor termeni precum got. *arjan* - ‘a ara’, v.engl. *erian* - ‘a ara’, sau v.scand. *arðr* - ‘plug de lemn’. Spre final de articol, Pfeifer revine la ideea obscurității etimologice a lui *Pflug*, cu referiri mai concrete la încercări (prezentate ca „nesigure”) ale câtorva lingviști, printre care este inclus (pe nedrept, aș zice) și Jan de Vries.

În perioada interbelică, olandezul Jan de Vries s-a dovedit a fi una dintre cele mai competente voci atât în domeniul interpretărilor etimologice ale lexicului germanic, cât și în domeniul mitologiei vechi germanice. Chiar dacă imediat după al doilea război mondial, personalitatea lui de Vries a intrat într-un con de umbră⁴³, savantul olandez avea să-și dovedească înaltele capacități profesionale în domeniul etimologic, mai întâi prin publicarea unui dicționar etimologic al limbii olandeze (cu o primă ediție publicată în 1958), apoi printr-un și mai voluminos dicționar etimologic al limbii vechi scandinave (1961). Cel din urmă expune, în opinia mea, cea mai bine încheată ipoteză etimologică privitoare la originea denumirii germanice a plugului avansat. Voi reda mai jos (în traducere, cu unele prescurtări), partea principală din articolul despre v.scand. *plógr* din dicționarul etimologic al limbii vechi scandinave („vechi nordice”) al lui de Vries:

plógr ‘plug’, v.isl. *plógr* [...], sued. *plog* [...], v.engl. *plōh*, *plōg* [...], v.germ.s. *pfluog*, cf. longob. *plōvum* [...]. Oricum termenul a fost introdus mai târziu în scandinavă (mai vechiul termen vechi scandinav fiind *arðr*), ca și în vechea engleză și în germana franconică. Probabil a apărut în spațiul de la vest de Elba, ca denumire pentru o formă îmbunătățită a plugului cu roțile [...]. În care caz cuvântul trebuie să fi avut desigur o origine germanică; este deci de trimis la rădăcina **pleg* [...], cf. v.sax. *plegan*, v.germ.s. *pflegan* [cf. germ. *pflegen*] - ‘a îngriji, a cultiva’ [...].

În două paranteze din respectivul articol de dicționar, de Vries menționează că ipoteza originii regional-germanice („de la vest de Elba”) pentru denumirea plugului avansat i-a fost inspirată de un articol publicat de J. Trier în 1944. Oricum, ipoteza Trier-de Vries rămâne cea mai credibilă, în cazul în discuție, nu doar prin trimiterea la termenul longobard latinizat ca *plōvum* (la care voi reveni mai jos), ci și printr-o foarte laconic exprimată corespondență etimologică (pe care de Vries o indică în același articol) între denumirile plugului de tip *plógr* și germ. *Pflock*. Voi insista asupra acestuia din urmă, nu doar pentru că forma lui are multe de spus cu privire la originea lui, ci și pentru că sensurile sale și ale corespondentelor sale germanice dezvăluie importante aspecte ale evoluției uneltelor de arat din cele mai vechi timpuri.

Asemenea lui *Pflug*, germ. *Pflock* a rămas, în dicționare, marcat de formula „origine neclarificată” (*Herkunft ungeklärt*, în PFEIFER 2004: s.v. *Pflock*). Însă, chiar dacă *Pflock* a fost atestat

în dicționarul HØYBYE 1984. În Danemarca, acel element articulatoriu particular (perpetuat din substratul pre-germanic?) este considerat a fi parte din pronunția daneză standard, însă se produce și în engleza britanică vorbită în diverse zone (fiind de bănuț o posibilă „relicvă” de la vikingii danezi asimilați de anglo-saxoni în Evul Mediu timpuriu).

⁴³ Vezi [https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_de_Vries_\(Philologe\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_de_Vries_(Philologe)), unde sunt menționate atât condamnarea lui Jan de Vries pentru colaborarea sa cu regimul nazist, cât și realizările sale științifice de după cel de-al doilea război mondial.

mult mai târziu decât *Pflug*, adică abia în medio-germana de jos, cu forma *plugge* (de unde foarte probabil provin engl. *plug* și sued. *plugg*, potrivit aceluiași articol din PFEIFER 2004), sensurile arhaic-agrar ale lui *Pflock* oferă clarificări fundamentale pentru cele mai vechi faze din evoluția uneltelor de arat europene. Printre altele, foarte precise indicații cu privire la sfera semantică a germ. *Pflock* sunt de găsit în articolul referitor la acel cuvânt în voluminosul dicționar german-român coordonat de Mihai Isbășescu și Maria Iliescu (1966), unde, s.v. *Pflock*, sunt date următoarele sensuri: „țărș, par, cep, pană de lemn, cui de lemn”. Sensuri similare sunt date (s.v. *Pflock*) și în dicționare germane precum PFEIFER 2004 („*dicker, kurzer Pfahl, hölzerner Zapfen, Pfropfen, Nagel*”) și DUWB 2001 („*unten angespitzter Stock, Stab, Pfahl*”). Cel din urmă dicționar merită menționat și pentru că dă o clarificare a unei expresii germane (*ein paar Pflöcke zurückstecken müssen*), care, literal ar exprima „necesitatea de a se mai trage afară niște pene” = „necesitatea de a se mai renunța la unele pretenții” (sau, mai pe șleau, „trebuie s-o lăsăm mai moale”). Referirea inițială era, cu siguranță, la reglarea unghiului de atac al brăzdarului, cu ajutorul unor pene de lemn. Ne întoarcem de fapt la aratul cu cadru de lemn, căruia i se adăugase brăzdar de fier (reglabil). Dar ne putem gândi și la mult mai vechiul aratu-crăcană, care nu avea nici brăzdar, nici cuțit de fier, nici roțile sau cormană, ci doar scurma pământul cu una dintre ramurile crăcii bifurcate „originare”, ramură scurtată și ascuțită în formă de țărș (germ. *Pflock*), cealaltă ramură rămânând suficient de lungă pentru a deveni grindei (cf. germ. *Grindel*, discutat mai jos) al uneltei de arat primitive. Așa înțelegem mai bine și înrudirea etimologică între termenul *plug* (care s-a păstrat ca desemnare a plugului avansat în mai multe limbi europene) și cuvinte germanice (moderne)⁴⁴ precum sued. *plugg* - ‘dop (din lemn), cep’, dan. *pløk* - ‘țărș, cui de lemn’ și engl. *plug* - ‘ștecăr, fișă (de contact electric)’. La acestea se cuvin adăugate (pentru interesele lucrării de față) verbe precum engl. *to plug away(at)* - ‘a munci din greu’ și sued. *plugga* - ‘a toci (la școală)’, ambele părând să evoce truda plugarului tradițional. De fapt, *plug away (at)* din engleză îl are ca sinonim pe *plough on (with)*, care înseamnă ‘a continua să faci ceva care este dificil sau plictisitor’ (*to continue to do something that is difficult or boring* – cf. LDCE 2003: s.v. *plough on*).

IPOTEZE ROMÂNEȘTI PRIVITOARE LA ORIGINEA GERMANICĂ A ROM. *PLUG*

În încheierea articolului PORUCIUC 2024 anunțăm că, într-o lucrare viitoare, voi face precizări suplimentare, în manieră mai pronunțat interdisciplinară, cu privire la răspândirea plugului avansat de către o populație de sorginte vest-germanică, venită dinspre Elba de Jos și instalată o vreme în zona carpato-danubiană pe parcursul secolele V-VI. Adăugăm, tot acolo, că aveam intenția să vin în sprijinul unei propuneri schițate cu mult timp în urmă de către un prestigios slavist, Petre Cancel, profesor la Universitatea București. Mai concret, în 1921 Cancel a publicat lucrarea intitulată *Termeni slavi de plug în limba română*, în care a luat în considerație posibilitatea ca rom. *plug* să nu provină din slavă (în conformitate cu o opinie generalizată), ci din germanică. Am găsit acea supoziție a lui Cancel concis prezentată, cu scurte citate, de către EDROIU (2017: 106), după cum urmează:

⁴⁴ Pe lângă dicționarele etimologice din care am citat mai sus, pentru exemplele din limbi germanice moderne date mai jos în acest articol, am apelat la următoarele dicționare (incluse în lista bibliografică): pentru germană, DUWB 2001 și ISBĂȘESCU, ILIESCU 1966; pentru engleză, LDCE 2003, AHDEL 1975 și LEVIȚCHI *et al.* 1974; pentru suedeză, MUNTEANU 2002; pentru daneză, HØYBYE *et al.* 1984.

P. Cănel întrevede, alături de împrumutul slav, a doua posibilitate: *plug* împrumut direct din limba germană [= germanică], „mai ales că românii au avut ca vecini nemijlociți chiar pe unii germani”; în condițiile în care *plug* în slavă, „se afirmă tot mai mult, e de origine germană”.

Ca o interesantă coincidență, tot în 1921, Constantin Diclescu publica, în Germania, un articol privitor la elemente vechi germanice păstrate în limba română (*Altgermanische Bestandteile im Rumänischen*, în revista *Zeitschrift für romanische Philologie*, XLI – la care nu am avut acces). Iar la un an după aceea, în 1922, Diclescu avea să publice la Leipzig volumul *Die Gepiden*, în care (la pp. 203-204) venea și cu argumente în favoarea ideii că rom. *plug* nu este împrumut din slavă, ci din vechea germanică, mai precis din limba gepizilor⁴⁵. Consider că, printr-o abordare interdisciplinară, se poate indica mai precis căror *vechi germanici danubieni* se datorează introducerea plugului avansat (cu cotigă și cormană) la Dunărea Mijlocie. Din zona respectivă acel tip de plug a putut fi preluat, împreună cu denumirea sa germanică, atât de strămoșii românilor, cât și cei ai albanezilor, înainte de pătrunderea și stabilirea celor mai timpurii comunități de slavi („sclavenici”) în teritorii ale fostelor provincii romane de la Dunărea Mijlocie.

Mai întâi, în volumul său din 1922, Diclescu trece în revistă dovezile istorice și arheologice (cele cunoscute în vremea lui) care indică succesiunea fazelor deplasării gepizilor dinspre zona de vărsare a Vistulei spre zona carpato-danubiană, unde ajung să adopte o „viață sedentară” (p. 44). Ca proeminentă dovadă (gepidică) a acelui fapt, Diclescu prezintă în amănunt lanțul de aur cu pandantive miniaturale descoperit spre sfârșitul secolului XIX la Șimleu⁴⁶. Printre acele pandantive era de remarcat perechea care reprezenta un brăzdar și un cuțit de plug, după cum se vede în fig. 6 inclusă în volumul *Die Gepiden* (p. 45). Diclescu are vedere cele două piese la p. 203, la punctul în care face trecerea de la argumente arheologice la unele lingvistice, după cum vedem în următorul pasaj (trad. A.P.):

Brăzdare de tip roman s-au găsit în diverse locuri din Transilvania. Apoi, foarte devreme, în locul aratrului-crăcană [*Hakenpflug*] a intrat în Dacia plugul cu rotile [*Radpflug*], care, înlocuindu-l tehnologic și terminologic pe cel mai vechi, a reprezentat o agricultură de tip superior. Prezența acelui nou tip de plug este dovedită arheologic deja pentru perioada de sfârșit al sec. IV d.Hr., anume prin susmenționatul lanț de aur din tezaurul de la Șimlău (vezi fig. 6), la care, printre altele, au fost atașate, în reprezentări miniaturale, un brăzdar și un cuțit de plug, ca părți principale ale noului tip de unealtă agricolă. Ca urmare, vechea denumire *arat* a ieșit din uz în partea de nord a României, fiind înlocuită de *plug*, adică *plug cu rotile*.

Apoi, la pagina următoare, Diclescu se referă la apariția plugului cu rotile (cel menționat încă de Plinius Maior) și la răspândirea lui dinspre vestul spre estul Europei, învățatul clujean arătându-se convins de rolul germanicilor în introducerea acelui tip de plug în spațiul locuit de „străromâni” (*Urrumänen*):

Străromânii trebuie să fi luat cunoștință de noul tip de plug deja în perioada tranziției de la sec. IV la sec. V, atunci când acel tip a fost introdus de către germanicii care dețineau controlul asupra Daciei. Și este de la sine înțeles că, în același timp, a fost preluată și denumirea acelui nou

⁴⁵ Voi menționa aici și o altă coincidență, anume faptul că tot în 1922 apărea la Cluj (în *Dacoromania*) articolul lui George Giuglea intitulat *Cuvinte și lucruri. Elemente vechi germane în orientul romanic*. Materialul din acel articol avea să apară într-un capitol special (intitulat *Elemente vechi germanice în dacoromână*) din volumul GIUGLEA 1988. În capitolul respectiv, Giuglea nu face referire și la rom. *plug* (în schimb el susține o ipoteză, cu totul credibilă, privitoare la originea germanică a rom. *grapă*).

⁴⁶ Dat de Diclescu în varianta Șimlău.

plug. Opinia comună conform căreia rom. *plug* ar fi un împrumut din slavă nu se susține. Un termen originar *plūg* corespunde perfect cu friz. *plōg*, sued. *plōg*, v.scand. *plōgr*, v.germ.s. *pfluog*, engl. *plough*, m.germ.j. *plūch* etc. Un *ō* germanic a devenit *ū* în gepidică și în ostrogotică [...]. De remarcat este de asemenea că unele piese componente ale plugului cu roțile au în limba română denumiri de origine germanică, iar asemenea denumiri lipsesc cu desăvârșire în slavă; dar despre acestea va fi vorba în volumul al doilea al acestei lucrări.

Din păcate, după câte știu, un al doilea volum al lucrării în discuție a lui Diculescu, n-a mai fost publicat⁴⁷. Însă referirea lui Diculescu nu doar la termenul *plug* din română, ci și la părțile componente ale plugului, merită toată atenția (și voi reveni la acest aspect). Totuși sunt de făcut și unele observații critice privitoare la afirmațiile lui Diculescu enunțate în pasajul de mai sus.

Chiar dacă este de sprijinit întru totul ideea că rom. *plug* reprezintă un împrumut din vechea germanică, nu din slavă, unele dintre afirmațiile lui Diculescu sunt insuficient susținute de materiale istorico-arheologice și lingvistice. Ca să încep cu *realia*, oricât de entuziasmant este lanțul de la Șimleu, la care sunt atașate nu mai puțin de 55 de reprezentări miniaturale ale unor obiecte specifice mai ales unor îndeletniciri pașnice, perechea de pandantive care înfățișează un brăzdar și un cuțit de plug nu indică neapărat apartenența unor asemenea piese la un plug cu adevărat avansat (având deci nu doar roțile, ci și cormană de răsturnat brazda). Pandantivul de la Șimleu reprezintă un brăzdar evident simetric (cu manșon deschis)⁴⁸ și corespunde celor evidențiate arheologic „împreună cu materiale specifice culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, datate *grosso modo* în veacul al IV-lea”, după cum menționează BILAVSCHI (2016: 104-105).

Cât privește argumentele lingvistice ale lui Diculescu, voi face mai întâi observația că, spre deosebire de gotica solid atestată prin Biblia lui Wulfila (sec. IV), limba gepizilor nu a lăsat documente scrise. Este adevărat că gepizii erau strâns înrudiți cu goții, însă singura denumire gotică cunoscută a plugului este acel *hōha*, cu o unică atestare în textul wulfilian, după cum am arătat mai sus (vezi și PORUCIUC 2025: 121). Mai este de spus și că, deși acel *ō* (o-lung) din denumiri vechi germanice ale plugului a devenit *ū* (u-lung) în medio-germana de jos (în care s-a atestat *plūch*), iar în final și în germana standard de azi (care are *Pflug*), nu știu să existe dovezi că o asemenea schimbare a vocalei în discuție ar fi avut loc și în germanica vorbită de gepizi și de ostrogoți, așa cum afirmă Diculescu. Asta nu exclude însă posibilitatea ca, pe parcursul secolelor V-VI gepizii (ca și proto-românii coteritoriali) să fi împrumutat, de la alți germanici danubieni instalați în spațiul carpato-danubian, o unealtă de arat superioară atât aratrului roman, cât și celui *hōha* gotic. Implicit, putea să fie adoptată și denumirea vest-germanică a acelei noi unelte, denumire care foarte probabil arăta tema **plōg-* (sau poate deja **plūg-*, cum se vede în acel *plūch* atestat în medio-germana de jos).

Insist aici pe secolele V-VI nu doar pentru că epoca respectivă a fost marcată de jugul hunic, urmat de prăbușirea (după moartea lui Attila) a „imperului” tributar al hunilor, prin ridicarea la luptă a foștilor supuși germanici, în fruntea cărora s-au aflat gepizii conduși de regele Ardarc⁴⁹. Am

⁴⁷ Se poate bănuî că Diculescu a fost intimidat de criticile pe care le-a primit mai ales în privința afirmațiilor sale de ordin lingvistic din *Die Gepiden* (vol. I), critici nu întru totul justificate, după cum avea să arate reputatul savant german Ernst Gamillscheg (vezi mai jos).

⁴⁸ Brăzdarul reprezentat la Șimleu arată o formă identică celei a brăzdarului cu numărul 4 (prezentat ca „scurt și lat”) din fig. 2 inclusă în articolul privitor la *Pflug* din enciclopedia Paulys (ed. 2001, vol. XXXVIII, 1467).

⁴⁹ În sec. VI, IORDANES (*Getica*, L, 262) avea să descrie finalul acelei confruntări din Pannonia, încheiată prin bătălia de la Nedao (din anul 454), bătălie în care oastea hunilor și a aliaților lor s-a prăbușit sub „sabia lui Ardarc” (*Ardarici gladius*).

în vedere și faptul că în aceeași epocă (și în același spațiu), s-a desfășurat, mult mai discret, și prima fază a etnogenezei românești, fază în care latina provincială vorbită în foste provincii romane precum Pannonia și Dacia Antiqua se transforma treptat în est-romanica din care avea să se închege limba unor proto-români, sau „străromâni”, după cum i-a denumit Sextil Pușcariu⁵⁰. Nu trebuie să (mai) existe nicio îndoială că acei străromâni (*Urrumänen* la Diculescu) au avut contacte nu doar cu gepizii, ci și cu alți germanici danubieni, dintre cei care se trăgeau de pe malurile fluviului Elba (la sud de peninsula Iutlanda). Unii dintre aceia (din ramura suebică) migraseră dinspre Elba spre Carpați și spre Dunărea Mijlocie cu mult înaintea migrației goto-gepide dinspre Vistula; iar alții au venit mai târziu, ca „alipiți” elitei dirigente a longobarzilor.

FILIERA LONGOBARDĂ

Spre deosebire de gepizi, longobarzii s-au bucurat de consemnări istorice mai numeroase, ba mai mult, și-au avut și propriul cronicar (scriitor de latină), anume pe Paulus Diaconus (vezi *Istoria longobarzilor*, ediția latino-română din 2011). Am considerat că, pentru interesele lucrării de față (menită să scoată în evidență importanța unor contacte între proto-români și germanicii danubieni), trebuie acordată o atenție specială nu doar gepizilor, ci și celor desemnați ca „bărbile-lungi”. Aceasta ar fi interpretarea corectă a numelui prin care au intrat longobarzii în istorie, în primul având în vedere că anglo-saxonii (cu strămoșii cărora longobarzii au fost vecini în zona Elbei de Jos) i-au prezentat pe longobarzi ca *Heaðo-Beardan* („topoarele de luptă”), așa cum vedem în versul 2032 al poemului *Beowulf* (cf. ediția WYATT, CHAMBERS 1952). Nu mai este de acordat vreun credit vechii interpretări care îi prezenta pe longobarzi ca „bărbile-lungi”, cu pornire de la o legendă (privitoare la o victorie a longobarzilor datorată faptului că femeile lor și-au lipit bărbi, astfel încât oastea lor să pară a avea mai mulți războinici). Deși unii istorici recentî încă par să ia de bună vechea interpretare a denumirii longobarzilor (vezi, de exemplu, citatul din ROSEN 2006 dat mai jos), nu trebuie uitat că deja Paulus Diaconus în *Historia Langobardorum* (HL, I, 8) considera că cele zise în respectiva legendă sunt „de luat în răs” (*Haec risu digna sunt*). Este foarte clar că longobarzii au fost denumiți așa datorită unei arme specifice lor, anume un topor cu tăișul prelungit în formă de „barbă”⁵¹. Era un tip de armă care avea să fie cunoscută ulterior mai ales ca specifică vikingilor scandinavi.

Deși istoricii actuali care au abordat evoluția longobarzilor pornesc, de regulă, de la menționarea lor ca aliați ai marcomanilor în confruntarea acestora cu romanii, în secolul II (cf. WOLFRAM 2008: 111 și ROSEN 2006: 92), nu trebuie neglijat faptul că longobarzii au fost menționați încă din secolul I d.Hr. de către Tacitus, în capitolul 40 al operei sale cunoscute în general ca *Germania* (mai precis, *De origine et situ Germanorum*). Istoricul roman începe respectivul capitol printr-o contrastare între suebii care erau răspândiți (în diverse ramuri tribale) pe ambele

⁵⁰ În fundamentala sa lucrare *Limba română* din 1940 (republicată în 1976), Pușcariu îi clasifica pe „străromâni” în două ramuri, anume cea a „românilor răsăriteni” (din care derivă aromânii și meglenoromânii) și cea a „românilor apuseni în Iugoslavia de miazănoapte (din care n-a mai rămas decât grupul care emigrase în Istria)”, aceștia din urmă formând „la început un singur grup împreună cu dacoromânii” (cf. PUȘCARIU 1976: 254). Oricum, după cum am arătat mai sus, un fapt demn de reținut este că termenul *plug* a fost atestat (și a supraviețuit) în toate dialectele limbii române.

⁵¹ Este vorba de arma (folosită ulterior și ceremonial) care a ajuns să fie cunoscută de români sub denumirea *halebardă* (din fr. *hallebarde*). Dar, cu mult mai devreme, românii au preluat din germanică termenul *bardă* (care a devenit și nume de unealtă), după cum voi menționa și mai jos.

maluri ale Elbei și longobarzii așezați inițial pe malul vestic⁵². Așadar, după ce prezintă „noianul” suebilor în ultima propoziție a capitolului 39, Tacitus face următoarea introducere contrastivă la capitolul 40:

Nu la fel stau lucrurile cu longobarzii, pe care îi înobilează puținătatea (*paucitas nobilitat*). Încinși de foarte multe și puternice seminții, nu supunerea oarbă îi păzește, ci războaiele și îndrăzneala (*proeliis ac periclitando*).⁵³

Spectaculoasa deplasare a longobarzilor (cu o elită marțială care își revendica origini scandinave)⁵⁴, dinspre Elba spre Dunăre, este concis prezentată în următorul pasaj din ROSEN 2006 (92-93 – trad. A.P.):

Veniți dinspre Scandinavia, „bărbile lungi” se așezaseră în secolul I î.Hr. pe Elba de Jos, de unde s-au îndreptat apoi, în secolul IV, de-a lungul Elbei spre Boemia. Grupuri de războinici ai lor se mișcaseră deja mai devreme spre sud, confruntându-se apoi, în anul 167 cu romanii de sub împăratul Marcus Aurelius. În 488, pornind din Boemia au ocupat teritoriul rugilor din Austria de Jos, iar în 508, după o victorie împotriva erulilor, au preluat teritoriul acelora de la Dunărea Mijlocie. Acolo le-au devenit vecini gepizilor, care ocupaseră fosta provincie romană Dacia.⁵⁵

În peregrinarea lor spre Boemia, apoi spre Dunărea Mijlocie, longobarzii se confruntaseră, pe rând, cu o întreagă serie de seminții germanice, pe care și le-au supus, sau le-au și „alipit”, măcar parțial⁵⁶. Marea lor victorie avea să fie însă cea care practic a pus capăt regatului gepizilor, în 567. În chiar anul următor, regele longobard Alboin a hotărât să-și strămute propriul popor, ca și o parte din semințiile supuse lui, în Italia. Respectivul eveniment din sec. VI sunt prezentate de Wolfram (1995, 103) după cum urmează (trad. A.P.):

Alboin, fiul lui Audoin [...], a fost regele longobard care, cu sprijinul avarilor, a zdrobit regatul gepizilor. Însă puțin mai târziu, în 568, el a condus spre Italia o adevărată avalanșă de seminții, care includea longobarzi, gepizi, sarmați, suebi, saxoni, ba chiar și romanici locali (*ja selbst einheimische Romanen*).

Am punctat respectivele evenimente nu din interese istoriografice, și nu doar pentru că (în acel secol VI) acei *einheimische Romanen* trebuie de fapt să fi fost „străromâni” (dintre cei menționați de Pușcariu), ci în primul rând pentru că există solide dovezi lingvistice care demonstrează că plugul avansat a fost și el (împreună cu denumirea lui de sorginte vest-germanică) transportat în nordul

⁵² A se vedea harta lui Ptolemeios, din sec. II (redată în WOLFRAM 2008: 108), în care îi găsim pe *Langobardi* plasați la vest de *Albis* (Elba), printre vecinii lor aflându-se *Saxones* și *Suebi*. De menționat este faptul în zona respectivă din nord-vestul Germaniei (landul *Niedersachsen* de astăzi) s-au păstrat toponime care încă amintesc de prezența longobarzilor în acea zonă: vezi articolele privitoare la *Bardengau* și *Bardowick* din dicționarul de denumiri geografice al lui Dieter BERGER (1993: 48).

⁵³ Pentru *Germania* lui Tacitus, am consultat atât ediția bilingvă (latino-germană) a lui Mauersberger din 2009, cât și traducerea românească a lui Naum din 1957.

⁵⁴ După cum indică Paulus Diaconus (în chiar primul capitol din a sa *Historia*), denumirea originară a longobarzilor a fost *Winili*.

⁵⁵ Sintetice prezentări ale evoluției istorice a longobarzilor sunt de găsit și în subcapitole din două volume ale lui WOLFRAM (1995: 101-103, respectiv 2008: 111-113).

⁵⁶ Longobarzii trebuie să fi păstrat (și după instalarea lor în Pannonia) legăturile cu cei din ținuturile de baștină. Reiese asta și din următorul episod relatat de Paulus Diaconus (HL, II, 6): „Alboin, având de gând să pornească spre Italia, a cerut ajutorul vechilor săi prieteni saxonii (*ab amicis suis vetulis Saxonibus auxilium petit*) [...]. Respectându-i voința, au venit la el mai mult de douăzeci de mii de bărbați saxoni, alături de femei și copii [...]”.

Italiei, acolo unde longobarzii germanici (de la care provine denumirea provinciei Lombardia) au devenit în final *lombarzi*, prin asimilarea lor de către romanicii locali.

Dacă italiana standard de azi a păstrat, pentru unealta de arat, termenul *aratro* (moștenit direct din latină), în dialecte și subdialecte din nordul Italiei s-au păstrat denumiri ale plugului care provin din deja menționatul termen longobard atestat ca *plovum* (în forma sa latinizată). Drept urmare, în cuprinzătorul dicționar romanic al lui Meyer-Lübke, apare un articol (6609) dedicat respectivului termen. În acel articol, reputatul romanist german consideră că acel *plovum* reprezintă „probabil corespondentul longobard al termenului v.germ.s. *pflug*” (de fapt, *pfluog*). În același articol este dată o serie întreagă de denumiri dialectale nord-italiene ale plugului (consemnate în regiuni precum Friauli, Lombardia, Emilia și Trieste), dintre care este de remarcat în primul rând *pyo*, importante fiind însă și derivatele *pyoda* și *pyveina*. Alături de acestea este menționat și un „vechi lombard” *piovana* - ‘măsură de suprafață agrară’ (*Feldmaß*)⁵⁷. Vechimea celui *pyo* în teren italian poate fi validată și pe baza fonologiei istorice, dacă ținem cont că secvența inițială /pl/ din cuvinte latine s-a schimbat în italiană, foarte devreme, în /pi/ (prin palatalizarea extremă a lui /l/). Astfel că, dacă româna a păstrat secvența /pl/ în cuvinte precum *plin* și *plumb*, italiana are *pieno* și *piombo* (din lat. *plenus* și *plumbum*). Iar în privința dispariției consoanei finale (germanice) din *pyo*, trebuie avut în vedere că și la origini acea consoană avea o articulare foarte slabă, drept care vechiul **plōg*- a ajuns în daneză *plov*, pronunțat cu /w/ final, așa cum era probabil și în acel termen longobard care a fost latinizat ca *plovum*. Oricum, nu poate exista niciun dubiu că termenul dialectal italian *pyo* reprezintă o continuare a unei denumiri a plugului avansat adus în Italia de la Dunărea Mijlocie, de către longobarzi, sau de către supuși ai lor, prinși în acea avalanșă demică din secolul VI.

Dacă istoricul austriac Wolfram a avut motive să afirme că alături de longobarzi s-au deplasat spre Italia „chiar și romanici locali”, cu mult înaintea lui un reputat lingvist german, Ernst Gamillscheg a afirmat că româna a păstrat vechi germanisme nu numai din limba gepizilor, ci și din cea a longobarzilor. În volumul II (1935) al monumentalei sale lucrări *Romania Germanica*, Gamillscheg sprijină multe dintre afirmațiile exprimate de Diculescu și Giuglea cu privire la existența unor elemente de vocabular vechi germanic în limba română⁵⁸. O contribuție remarcabilă a lui Gamillscheg este reprezentată de faptul că (pe urmele lui Diculescu) el a analizat nu doar un important număr (26) de cuvinte românești cu probabilă proveniență din limba gepizilor⁵⁹, ci a luat în considerație (mai ales prin comparație cu germana de jos – cf. p. 262) și șapte cuvinte românești de probabilă origine longobardă⁶⁰. În privința respectivă, ideea de bază de la care a pornit Gamillscheg (p. 260) a fost exprimată de el după cum urmează: „Așa cum gepizii au trăit împreună

⁵⁷ A nu se uita că numele germanic al plugului avansat a fost folosit și ca denumire a unei unități de suprafață agrară, nu doar la anglo-saxoni și la vechii ruși (după cum am menționat mai sus), ci și la români: vezi MDA, vol. III, unde, în articolul privitor la rom. *plug*, pentru acesta este dat și sensul de ‘unitate de măsură pentru terenuri agricole, egală cu cantitatea de pământ pe care o poate ara un plug’.

⁵⁸ Într-o notă de subsol (la p. 249 al volumului respectiv), Gamillscheg afirmă următoarele (trad. A.P.): „Cercetările făcute de Giuglea și Diculescu au fost cu totul pe nedrept respinse de critică aproape în totalitate. Desigur, critica a constatat și unele nereguli, însă nu a recunoscut ce era în regulă. Mai întâi de toate, în cazul lui Diculescu, s-a trecut cu vedere fundamentarea istorică a afirmațiilor sale. Deci este de presupus că cercetări viitoare vor mai dezvălui și alte împrumuturi germanice în romanica balcanică”.

⁵⁹ De remarcă este însă că în lista de cuvinte românești considerate de Gamillscheg a avea origini vechi germanice nu este inclus și *plug*.

⁶⁰ Dintre cele șapte cuvinte românești pe care Gamillscheg le-a considerat a proveni din longobardă se remarcă *bardă* și *fară* (care au fost pe larg abordate în articolele PORUCIUC 2000b, respectiv PORUCIUC 2014).

cu romanicii între Carpați și Banat, tot astfel romanicii și longobarzii au conviețuit în Pannonia”. Savantul german consideră că, deși prezența longobarzilor în zona respectivă pare să fi fost prea scurtă (înainte de migrația lor spre Italia), este de bănuț că „o parte din populația longobardă a rămas pe loc”, ceea ce duce la concluzia că „nu este imposibil ca în română să fie detectate cuvinte de origine longobardă”. Bineînțeles, nu trebuie neglijată posibilitatea ca unele asemenea cuvinte (inclusiv o denumire a unui nou tip de plug) să fi fost preluate de la longobarzi mai întâi de către vecinii gepizi (dintre care cei mai mulți au rămas pe loc), iar de la aceștia de către „străromâni”. De menționat aici este și o altă părere a lui Gamillscheg (cu pornire tot de la Diclescu), exprimată într-un pasaj referitor la faza istorică în care dominația avară din fosta Dacie s-a prăbușit (sub loviturile bulgarilor), la începutul secolului IX: „La acel moment nu mai este vorba de gepizi. Ei s-au contopit cu romanicii în unul și același popor, anume cel al *valahilor*” (trad. A.P.).

ARGUMENTE LINGVISTICE FINALE – PĂRȚILE PLUGULUI

De denumirile uneltelor agricole românești, inclusiv cele ale părților plugului, au fost preocupați nu doar cercetători români, ci și străini. Doi dintre aceștia din urmă sunt menționați de EDROIU (2017: 89), într-un pasaj din care se vede că, după ce R. Braungart (într-o lucrare publicată la Heidelberg în 1902) afirmase că „plugul românesc este de origine romană și germană, și nu slavă”, H. Dumke (într-o lucrare publicată la Leipzig în 1913) „conchidea că 3/4 din termenii agrari din termenii agrari daco-români ar fi de origine bulgară, de unde și originile agriculturii românești”. Demonstrabil este că nu Dumke, ci Braungart a avut dreptate. Dacă ne referim doar la părțile plugului, este evidentă păstrarea terminologiei de sorginte latină în denumiri precum *coarne*, *jug*, *fier lat*⁶¹, *fier lung*, *rotile* (vezi *rotulas* în citatul din Plinius Maior dat mai sus), și chiar *talpă*⁶². În privința altor piese ale plugului, trimiterele fie la slavă, fie la maghiară (impuse de filologi mai timpurii și perpetuate în dicționare), sunt cu totul neconvingătoare. În ce privește reprezentările concrete și indubitabile, plugul înfățișat la Mănăstire Voroneț (vezi coperta volumului EDROIU 2017) avea fier lung, fier lat, coarne și talpă. Avea și un grindei lung (la capătul căruia era fixat jugul pentru cei doi boi) precum și o bârsă care unea talpa cu grindeul. Voi lăsa pentru altă ocazie discutarea termenului *bârsă*, rămas obscur etimologic, dar privit în general a fi de substrat⁶³. Oricum, aici voi face doar observația că se ridică întrebarea dacă uneltele de arat ale vorbitorilor de idiomuri pre-romane (dintre cele care au reprezentat substratul limbii române) aveau și bârsă. Aici voi aborda, imediat mai jos, termenul *grindei*, apoi alte denumiri ale unor „părți” ale plugului avansat românesc.

Am menționat mai sus că DICULESCU (1922: 204) a considerat, fără să exemplifice, că „unele piese componente ale plugului cu rotile au în limba română denumiri de origine germană,

⁶¹ În limba română, *fier lat* a fost în general înlocuit de *brăzdar*, acesta fiind de trimitere la termenul sud-slav. *brazda* (căruia, totuși, i s-a adăugat un sufix provenit din lat. *-arius*). Tot la slavă este de trimitere *plaz*, care a fost folosit în paralel cu *talpă*.

⁶² Trimiterea rom. *talpă* la magh. *talp* (cf. MDA-IV, s.v. *talpă*) este la fel de neplauzibilă ca trimiterea rom. *bardă* la magh. *bárd* (cf. PORUCIUC 2000b). Faptul că rom. *talpă* a rămas doar cu referirea la partea anatomică cea mai de jos a piciorului omenesc, nu exclude posibilitatea ca lat. *talpa* - ‘cârțiță’ (păstrat cu sensul respectiv de fr. *taupe*) să fi fost moștenit în română și cu un sens figurat, bazat pe faptul că o anumită piesă a aratrului mușuroia pământul, asemenea cârțiței.

⁶³ Cf. DELR 2012, s.v. *bârsă*, unde termenul (dat cu „etimologie necunoscută”) este tradus prin fr. *étançon* (al cărui sens de bază este ‘proptea’).

iar asemenea denumiri lipsesc cu desăvârșire în slavă”. De asemenea am menționat atitudinea ezitantă a lui ROSETTI (1986), în a accepta originea sud-slavă a rom. *plug*, având în vedere că termenul în discuție „nu conține vreun element de datare”⁶⁴. Totuși, în același volum (p. 274), atunci când se referă la componentele plugului, Rosetti afirmă următoarele: „O parte din termenii slavi care denumesc părțile plugului se explică prin bulgară (*grindei, plaz, plug*) sau prin sîrbo-croată (*cormană, gîrloafă*)”. Voi arăta însă mai jos, cât se poate de concis, că ne putem îndoi nu doar de originea slavă a rom. *plug*, ci și de originile slave ale altor termeni prezentați, în parantezele lui Rosetti, ca proveniți din limbi slave istorice. Mai jos voi expune (în premieră) câteva ipoteze etimologice care sper să devină puncte de pornire pentru lucrări viitoare (ale subsemnatului, sau ale altor cercetători).

Pentru *grindei*, ca denumire a piesei care se prezintă ca o adevărată coloană vertebrală a plugului, dicționarul CIORĂNESCU 2001 (s.v. *grindă*) dă un adevărat buchet de propuneri etimologice diverse, mergând de la cea a lui Cihac („din mag. *gerendely*”) la cea a lui Conev („din bg. *grendeli*”). Oricum, în ce privește acceptarea (de către Cancel) a unei origini slave pentru *grindei*, în același articol de dicționar Ciorănescu consideră că „etimonul este necunoscut”. Fără a intra în amănunte, nu voi adăuga aici decât următoarele date. În primul rând, după cum vedem în planșa 68 (cu „mașini agricole”) din dicționarul ilustrat DUDEN 1958, grindeiul plugului avansat german din epoca modernă se cheamă *Grindel* (cu variantele dialectale *Gründel, Grendel*), și ar fi foarte greu de imaginat o origine slavă sau maghiară în cazul respectiv. Mai mult, în articolul privitor la v.scand. *grind* (‘gratie’) din dicționarul de Vries 1961, sunt date următoarele corespondente etimologice germanice (care arătau sensuri precum ‘drug, stâlp, par, stinghie’), dintre care, pentru prezenta demonstrație prezintă interes deosebit nu doar v.germ.s. *grintil*, ci, mai ales, v.sax. *grindil* și m.oland. *grindel*. Alte comentarii ar fi de prisos aici.

Merită discutată și o piesă mai puțin cunoscută a plugului românesc, anume cea denumită *rănciog*. MDA-IV, în articolul privitor la cuvântul respectiv, îl dă cu sensul ‘oiște la cotiga plugului’ și îl consideră a fi de origine necunoscută. În contextul creat de dovezile germanice de mai sus, îl consider pe rom. *rănciog* a fi un substantiv (cu sufixul diminutival *-og*) care are o temă ușor explicabilă ca fiind de origine germanică. Este destul să trecem în revistă o serie de cuvinte germane legate de noțiuni precum „sucitură”, „cotitură” și „întorsătură”. În articolul privitor la germ. *Ränke* (cunoscut actualmente cu sensuri figurate precum ‘intrigă’, sau ‘îșelăciune’) dicționarul PFEIFER 2004 face trimiteri la un mai vechi *Rank*, cu sensul ‘scurtătură’ (sau ‘cotitură a drumului’, în germana din Elveția) dar și la un mult mai important verb *renken* ‘a răsuci’, atestat mai întâi printr-un derivat cu prefix, *birenken*, în vechea germană de sus din sec. X, apoi ca *renken* în medio-germana de jos. Nu este greu de imaginat că denumirea de *rănciog* se leagă de un asemenea verb germanic, având în vedere că obiectul desemnat era tocmai acea mini-oiște care la un capăt avea jugul, celălalt capăt fiind conectat la grindei sau la cotigă (printr-o combinație de belciug-și-cârlig). Așadar, rănciogul înlesnea tocmai întoarcerea plugului la capătul ogorului.

Lăsând cotiga să fie abordată, ca și bârsa, în lucrări viitoare, mă voi referi în final la *cormană*, ca piesă care, sunt convins, a însemnat o adevărată revoluție în evoluția aratului european. Dacă trecem prin materialele istorico-arheologice și lingvistice privitoare la lucrarea pământului, la uneltele specifice și la părțile lor componente, vom fi surprinși să constatăm cât de puține referiri se

⁶⁴ De adăugat este că, în anexa (în limba franceză) a *Istoriei sale* (ed. 1986, 772), Rosetti afirmă că rom. *plug* „vient du slave”; dar adaugă și că „ce terme a été emprunté aux parlers germaniques”.

fac la importanța fundamentală a cormanei (mult mai insistente fiind referirile la roțile și la simetria sau asimetria brăzdarelor). Nu putem decât să regretăm că Plinius nu ne-a spus și prin ce componentă specială reușea acel *plau moratum* din vremea lui să „răstoarne brazdele”. Foarte posibil era vorba chiar de o piesă similară celei cunoscute la noi sub denumirea de *cormană*. La funcția acelei piese se referă foarte transparent denumirea ei din franceză, *versoir*⁶⁵, dar și o denumire românească regională, anume *răsturnătoare*, de găsit în articolul privitor la *cormană*¹ din MDA-I. Pe lângă alte sensuri interesante ale acelui termen, articolul respectiv indică (ca unică explicație etimologică) proveniența lui *cormană* din magh. *kormány* (după cum a propus înaintașul Cihac). Totuși, după cum a afirmat, cu dreptate, CIORĂNESCU (2001: s.v. *cormană*), termenul românesc în discuție rămâne cu „origine incertă”, pentru că presupusul cuvânt sursă (provenit în maghiară din slavă)⁶⁶ are sensul de ‘cârmă’ și, de asemenea, pentru că „semantismul din română pare izolat și prezintă dificultăți”. Oricum, marea vechime a lui *cormană* în teren românesc este indicată de mulțimea variantelor sale dialectale (date în articole separate în MDA-I). Dintre acelea sunt de menționat următoarele (cu accente, sunete și terminații diferite): *cormán*, *córman*⁶⁷, *cormánă*, *córmană*, *córmănă*, *córmână*, *cormúlă*, *cormún*, *cormúnă*, *curmán*, precum și trei variante marcate de un arhaic rotacism (/n/ > /r/), anume *cormoáră*, *cormóră* și *córmură*. Iar pe lângă acestea este de remarcat și verbul *a cormăni*, dat în MDA-I cu sensul de ‘a ara’. Păstrez „în lucru” ipoteza proprie privitoare la originea termenului rom. *cormană*, ipoteză care implică următoarele aspecte principale: (1) În teren românesc, sunt de observat corespondențe, în forme și sensuri, între *cormană*, *a curma* (mai ales cu sensurile ‘a traversa’ și ‘a abate din drum’), *curmea* (dat cu sensul ‘grindeiul plugului’ în MDA-I) și *curmeziș*, acesta din urmă evidențiindu-se în variante ale *Plugușorului* în care este prezentată vechea procedură de arat „în cruciș și-n curmeziș”. (2) Tot în teren românesc, socotesc de asemenea demnă de remarcat o înrădire etimologică între *cormană* (alături de deja menționatele sale corespondente regionale) și verbele *a scurma* și *a scormoni* (cu un arhaic prefix cauzativ *s-*). (3) În ce privește posibilitatea unor explicații etimologice prin vechea germanică, am în vedere, în principal, raportarea la germ. *Krume*, cu sensul mai vechi de ‘pământ arabil afânat’ (cf. ISBĂȘESCU, ILIESCU 1966: s.v. *Krume*). Nu voi mai adăuga aici decât că, potrivit DUWB 2001 (s.v. *Krume*), termenul german în discuție a fost atestat mai întâi (după cum era și de așteptat, așa zice) în medio-germana *de jos*, cu formele *krume*, *krome*. Același cuprinzător dicționar german conține și un articol privitor la compusul *Ackerkrume* (cf. germ. *Acker* - ‘ogor’), dat cu sensul ‘strat superior al suprafeței ogorului cu consistent conținut de humus’ (*oberste Schicht des bearbeiteten Ackerbodens mit hohem Humusgehalt*). Consider că seria de argumente de mai sus oferă suficiente puncte de pornire pentru discuții viitoare.

⁶⁵ A se vedea articolul privitor la verbul *verser* din dicționarul etimologic BRAUNGARTNER, MÉNARD 1996, articol în care este menționat și derivatul *versoir*, ca denumire pentru «pièce de la charrue (qui verse la terre sur le côté)».

⁶⁶ Nu se poate nega că termenul slav din care provine atât magh. *kormány*, cât și rom. *cârmă* poate fi de departe înrudit cu denumirea cormanei, având în vedere marea asemănare dintre cormana mobilă a plugurilor mai vechi și cârma de corabie.

⁶⁷ Este de menționat aici că, de la un asemenea apelativ, s-a ajuns prin transfer onomastic, la numele de familie românesc *Corman*, pe care IORDAN (1983: s.v. *Corman*) îl prezintă ca bazat pe „*corman*”, variantă a lui *cormană* ‘o piesă a plugului sau a morii’.

CONCLUZII GENERALE

Rezumativ, din cele prezentate mai sus ar reieși, în primul rând, că rom. *plug* are o poziție foarte solidă în cadrul fondului lexical principal al limbii române, ca și în terenul tradițiilor arhaice românești (în această privință, poziția lui *plug* în română fiind comparabilă mai degrabă cu cea a lui *radlo/ ralo* din slavă)⁶⁸. Deși a fost atestat doar cu începere din perioada primelor texte tipărite în limba română (sec. XVI), rom. *plug* era foarte probabil în uz deja la vorbitorii de proto-română (sau „română comună”), mai ales având în vedere păstrarea respectivului termen în toate principalele ramuri dialectale ale limbii române (demult separate între ele), anume în dacoromână, aromână, meglenoromână și istroromână.

Reiese, de asemenea, din mai multe date și exemple ilustrative discutate mai sus, că plugul avansat a fost purtat (împreună cu terminologia adiacentă) de către unii vest-germanici, dintre care s-au remarcat longobarzii și unii supuși ai lor veniți de pe malurile Elbei de Jos. Nu este deci de mirare că și cel mai relevant material lexical supus discuției mai sus este cel din germana de jos și cel care s-a dovedit a reprezenta împrumuturi timpurii din acea germană de jos în vechea engleză și în vechea scandinavă.

Cu diverse nuanțări, slaviștii de seamă au acceptat o origine germanică (chiar cu precizarea „din vechea germană de sus”) a denumirilor slave pentru plugul avansat (cf. *plug, plug, pluh* etc., din diverse limbi slave istorice). Cu toate acestea, circumstanțele unui asemenea împrumut au rămas neclare, așa cum neclare au rămas și cele ale presupusului împrumut din slavă al rom. *plug* (în conformitate cu o opinie perpetuată în dicționare străine, dar și în cele românești). Materialele prezentate mai sus impun însă ideea că, prin deplasarea lor treptată către Dunărea Mijlocie, cu începere din sec. VI, slavii au preluat plugul avansat fie de la comunități germanice încă neasimilate de romanici după plecarea în Italia a longobarzilor (și a celor „alipiți” lor), fie, mai degrabă, tocmai de la acei romanici (din teritorii ale fostelor provincii romane Pannonia și Dacia) care avuseseră timp să preia mai devreme plugul avansat și denumirea sa de la germanicii danubieni.

Mă voi opri aici, nu înainte de a declara că unul dintre scopurile lucrării de față este să demonstreze că încă merită să acordăm atenție părerilor unor înaintași care au evidențiat existența unor vechi germanisme în limba română, inclusiv în domeniul terminologiei agricole tradiționale. Așadar, prin această lucrare aduc și un omagiu acelor înaintași.

⁶⁸ Ar fi interesant de aflat dacă, măcar în vreuna dintre limbile slave istorice, ar fi de găsit (în vreun text ritual asemănător *Plugușorului* românesc) referiri la diviziunea socială fundamentală precum cea redată în următoarele două versuri dintr-o urătură: „Sculați, sculați, boieri mari,/ Sculați voi, români plugari”.

BIBLIOGRAFIE

- AHDEL 1973 *The American Heritage Dictionary of the English Language*, ed. W. Morris, American Heritage Publishing Co., New York.
- BER-V 1996 *Bălgarski etimologičen rečnik*, Tom V, ed. Duridanov, I. et al., Akademichno Izdatelstvo, Sofija.
- BERGER 1993 Berger, D., *Geographische Namen in Deutschland*, Dudenverlag, Mannheim.
- BIBLIA 1975 *Biblia sau Sfînta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- BILAVSCHI 2016 Bilavski, G., *Unelte agricole din Moldova medievală*, Ed. Istros, Brăila.
- BILAVSCHI 2008 Bilavski, G., *Nomenclatura românească referitoare la unelte și utilajul agricol tradițional*, in: *Arheologia medievală*, VII, 9-36, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- BOSWORTH 1983 (1898) Bosworth, J., *An Anglo-Saxon Dictionary*, ed. Northcote Toller, T., Oxford University Press, Oxford.
- BAUMGARTNER, MÉNARD 1996 Baumgartner, E., Ménard, P., *Dictionnaire étymologique et historique de la langue française*, Le Livre de Poche, Paris.
- BRÜCKNER 1970 (1927) Brückner, A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- BUCK 1988 (1949) Buck, C. D., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, The University of Chicago Press, Chicago.
- CARLTON 1990 Carlton, T. R., *Introduction to the Phonological History of Slavic Languages*, OH, Slavica Publishers, Columbus.
- CENEV 2014 Cenev, G., *The Ancient Sky Map of the Macedonian People*, in: *Cosmos*, 30, 167-192.
- CIORĂNESCU 2001 Ciorănescu, A., *Dicționarul etimologic al limbii române*, trad. și ed. T. Șandru Mehedinți/ M. Popescu Marin, Ed. Saeculum, București.
- CONSTANTINESCU 1963 Constantinescu, N. A., *Dicționar onomastic românesc*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București.
- CROSS, SHERBOWITZ-WETZOR 1953 Cross, S. M., Sherbowitz-Wetzor, O. P. (trad., ed.), *The Russian Primary Chronicle – Laurentian Text*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge, MA.
- CURTA 2001 Curta, F., *The Making of the Slavs – History and Archeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge University Press, Cambridge.
- DELR 2012 *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. I, eds. Sala, M. și Avram, A., Editura Academiei Române, București.
- DERKSEN 2008 Derksen, R., *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Vocabulary*, Brill, Leiden.
- DEX² 1996 *Dicționarul explicativ al limbii române* (ediția 2), ed. Coteanu, I. et al., Univers Enciclopedic, București.
- DICULESCU 1922 Diclescu, C., *Die Gepiden– Forschung zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, Kabitsch, Leipzig.
- DURO, HYSA 1995 Duro, I., Hysa, R., *Fjalor anglisht-shqip*, EDFA, Tiranë.

- EDROIU 2017 Edroiu, N., *Plugul în Țările Române (până în sec. XVIII)*, Ed. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca.
- ERNOUT, MEILLET 1985 Ernout, A., Meillet, A., *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Klincksieck, Paris.
- GAMILLSCHEG 1934-1935 Gamillscheg, E., *Romania Germanica - Sprach- und Siedlungsgeschichte der Germanen auf dem Boden des alten Römerreiches (I-II)*, de Gruyter, Berlin.
- GIUGLEA 1988 Giuglea, G., *Fapte de limbă – Mărturii despre trecutul românesc*, ed. Sădeanu, F., Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- HOAD 1993 Hoad, T. F., *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*, Oxford University Press, Oxford.
- HØYBYE *et al.* 1984 Høybye, P. *et al.*, *Dansk-rumænsk ordbog – Dicționar danez-român*, Dansk Historisk Håndbogsforlag / Ed. științifică și Enciclopedică, Lyngby / București.
- ILR-I 2018 *Istoria limbii române*, vol. I, coord. Sala, M., Ionescu-Ruxăndoiu, L., Univers Enciclopedic Gold, București.
- IORDANES 2001 Iordanes, *De origine actibusque Getarum – Getica*, ediție bilingvă, trad. Popescu, D., ed. Gheorghe, G., Ed. Fundației Gândirea, București.
- IORDAN 1983 Iordan, I., *Dicționar al numelor de familie românești*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- IVĂNESCU 1980 Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Junimea, Iași.
- KLUGE 1995 Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, rev. Seebold, Gruyter, Berlin.
- KÖBLER 1989 Köbler, G., *Gotisches Wörterbuch*, Brill, Leiden.
- KROONEN 2012 Kroonen, G., *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, in: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 266, 239-260.
- KUDRNÁČ 1961 Kudrnáč, J., *Cîteva date noi despre agricultura la slavi*, in: *ArhMold*, I, 225-241.
- LDCE 2003 *Longman Dictionary of Contemporary English*, Pearson Education, Harlow.
- LEGER 1884 Leger, L. (trad., ed.), *Chronique dite de Nestor*, Ernest Leroux, Paris.
- LEVIȚCHI *et al.* 1974 Levițchi, L. *et al.*, *Dicționar englez-român*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MDA 2001-2003 *Micul dicționar academic*, vol. I-IV, coord. Sala, M. și Dănăilă, I., Univers Enciclopedic, București.
- MEYER 1891 Meyer, G., *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Trübner, Strassburg.
- MIKLOSICH 1886 Miklosich, F., *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Braumüller, Wien.
- MEYER-LÜBKE 1911 Meyer-Lübke, W., *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Winter, Heidelberg.
- MIHAIL 2000 Mihail, Z., *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, Ed. Univers Enciclopedic, București.
- MUNTEANU 2002 Munteanu, V., *Dicționar suedez-român*, Ed. Polirom, Iași.
- NEAMȚU 1966 Neamțu, V., *Contribuții la problema uneltelor de arat din Moldova în perioada feudală*, in: *ArhMold*, IV, 293-216.

- NOIŃSKA 2017 Noińska, M., *From Proto-Slavic into Germanic? A review of controversial loanwords*, in: *Studia Rossica Gedanensia*, 4, 39-59.
- NTB 1988 *Noul Testament – Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, Mitropolitul Transilvaniei*, eds. Neaga, N., Căndea, V. et al., Ed. Episcopiei Ortodoxe Române, Alba Iulia.
- PAULUS DIACONUS 2011 Paulus Diaconus, *Istoria longobarzilor*, ediție bilingvă, trad. / ed. Grosu, E., Ed. Polirom, Iași.
- PAULYS 1994 *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Band XII, 1, ed. Kroll, W. et al. Metzler, Stuttgart.
- PAULYS 1938 *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Band XXXVIII, 1, ed. Kroll, W. et al., Metzler, Stuttgart.
- PFEIFER 2004 Pfeifer, W. et al., *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- PLINIUS MAIOR 1906 Plinius Maior, *C. Plinius Secundi Naturalis Historia*, ed. Mayhoff, C., Teubner, Leipzig.
- PLINIUS MAIOR 2002 Plinius Maior, *Naturalis historia – Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, trad. Costa, I., Ed. Polirom, Iași.
- PORUCIUC 2025 Poruciuc, A., *Corespondențe etimologice și implicații istorice ale lexicului agrar gotic atestat în Biblia lui Wulfila (sec. IV)*, in: *Acta Musei Tutovensia*, XXI, 117-133.
- PORUCIUC 2024 Poruciuc, A., *Termenul românesc plug și problematica răspândirii plugului avansat la mijlocul mileniului I*, in: *Acta Musei Tutovensia*, XX, 129-137.
- PORUCIUC 2023 Poruciuc, A., *Cele mai timpurii unelte de arat abordate în perspectiva metodei „cuvinte și lucruri”*, in: *ArhMold*, XLVI, 243-253.
- PORUCIUC 2021 Poruciuc, A., *Relevanța termenilor daco-rom. șcheau, macedo-rom. șcl’au și alb. shqâ în clarificarea relației dintre etnonimul Sclavus ‘slav’ și socionimul sclavus ‘sclav’ din latina medievală*, in: *ArhMold*, XLIV, 273-297.
- PORUCIUC 2017 Poruciuc, A., *Probabila origine latină a termenului slav ralo ‘plug’*, in: Stanciu Istrate, M., Răuțu, D. (ed.), *Lucrările celui de-al șaselea simpozion internațional de lingvistică, 29-30 mai, 2015*, 255-266, Ed. Univers Enciclopedic Gold, București.
- PORUCIUC 2015 Poruciuc, A., *Numele vechi al Moldovei (Moldua) explicat prin apelativul protogermanic *moldwa*, in: *Philologica Jassyensia*, XI, 1, 221-239.
- PORUCIUC 2014 Poruciuc, A., *The Fortune of the Old Germanic Loan fara in Romanian and in Other European Languages*, in: *Journal of Indo-European Studies*, 42, 1-2, 175-202.
- PORUCIUC 2008 Poruciuc, A., *Problema vechilor germanisme păstrate în limba română*, in: Saramandu, N. et al. (ed.), *Lucrările primului simpozion internațional de lingvistică, 13-14 noiembrie, 2007*, 105-130, Ed. Universității din București, București.
- PORUCIUC 2000a Poruciuc, A., *Radicalul AR- ‘a (se) face, a alcătui’ > ‘a cultiva, a ara’ în limbi indoeuropene și ne-indoeuropene*, in: *Thraco-Dacica*, XXI, 1-2, 5-12.

- PORUCIUC 2000b Poruciuc, A., *Probleme ridicate de vechi germanisme păstrate în română – cazurile bardă și budă*, in: *Studii și cercetări lingvistice* (LI, 2, 395-417) – *Omagiu lui Gheorghe Mihăilă, la a 70-a aniversare*, Ed. Academiei Române, București.
- PROCOPIUS 1963 Procopius din Caesarea, *Războiul cu goții*, trad. Mihăescu, H., Ed. Academiei R.P.R., București.
- PUȘCARIU 1976 (1940) Pușcariu, S., *Limba română*, pref. Istrate, G., note Dan, I., Ed. Minerva, București.
- ROSEN 2006 Rosen, K., *Die Völkerwanderung*, Beck, München.
- ROSETTI 1986 Rosetti, A., *Istoria limbii române*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- SIMENSCHY, IVĂNESCU 1981 Simenschy, T., Ivănescu, G., *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, Ed. Didactică și Pedagogică, București.
- SOLCANU 2004 Solcanu, I. I., *Romanian Art and Society (14th – 18th Century)*, trad. Scurtu, I., Dârțu, E., Ed. Enciclopedică, București.
- SUCIU 1967-1968 Suciuc, C., *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, Ed. Academiei R.S.R., București.
- TACITUS 2009 Tacitus, *Germania* (ediție bilingvă, latino-germană), trad./ ed. Mauersberger, A., Anaconda, Köln.
- VASMER 1986-1987 Vasmer, M., *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, I-IV, ed. Trubačev, O. N., Progress, Moskva.
- VRACIU 2014 Vraciu, M. (trad., ed.), *Cronica lui Nestor*, Ed. Doxologia, Iași.
- VRIES 1963 Vries, J. de, *Etymologisch woordenboek*, Aula-Boeken, Utrecht.
- VRIES 1961 Vries, J. de, *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*, Brill, Leiden.
- VULGATA 1914 *Biblia Sacra – Vulgatae Editionis*, ed. Hetzenauer, P. M., Ratisbonae et Romae, Pustet & Co.
- WOLFRAM 2008 Wolfram, H., *Germanen – Die 101 wichtigsten Fragen*, Beck, München.
- WOLFRAM 1995 Wolfram, H., *Die Germanen*, Beck, München.
- WYATT 1952 Wyatt, A. J. (ed.), *Beowulf*, reviz. Chambers R. W., Cambridge University Press, Cambridge.
- ZAICZ 2006 Zaicz, G., *Etimológiai szótár – Magyar szavak és tildalékok eredete*, TINTA, Budapest.

SURSE ONLINE

- <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat04.htm> (accesat la 12.01.2024).
- <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm> (accesat la 12.01.2024).
- https://de.wikipedia.org/wiki/Althochdeutsche_Sprache (accesat la 05.01.2024).
- [https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_de_Vries_\(Philologe\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_de_Vries_(Philologe)) (accesat la 07.07.2025).
- https://pomog.org/bible_slav/luke.pdf (accesat la 09.09.2023).
- <http://suprasliensis.obdurodon.org> (accesat la 10.09.2023).
- <http://wikiagri.fr/fiches/le-lexique-de-la-charrue/> (accesat la 03.05.2025).
- www.wulfila.be/gothic/browse/ (accesat la 02.12.2023).